

La salvaguarda del patrimoni històric, artístic i científic de Catalunya (1936-1939)¹

Joaquim Nadal i Farreras

Institut Català de Recerca en el Patrimoni Cultural - Universitat de Girona

Aquest és un tema que ha superat un llarg parèntesi de silenci i ara cada dia que passa ens és més i més ben conegut. Encara no fa ni deu anys, Josep Font, en un treball sobre la qüestió i després de glossar algunes accions de salvament, acabava dient: «[...] o s'ha documentat la gestió dels arxius, però l'organització del salvament per part de la Generalitat de Catalunya i de les administracions locals és, en part, força desconeguda encara».² Aquest Simposi sobre els 80 anys del cop d'estat de Franco em dona l'oportunitat de fer un primer assaig sobre l'estat de la qüestió que posi en valor la recerca que s'ha anat fent i ajudi a reesituar la visió que teníem d'aquest tema fins a dates molt recents.

Exposo primer, doncs, un repàs de la bibliografia més remarcable i la seva evolució des de la guerra mateix fins avui dia. Adverteixo que és hora ja de fer una base de dades documental, fotogràfica i bibliogràfica de tot el que coneixem sobre la preservació i sobre la destrucció del patrimoni històric, artístic i científic en l'etapa del 1936 al 1939; insisteixo en aquesta qüestió perquè m'adono que no ens podem plantejar encara l'exhaustivitat en aquest repàs, atesa la proliferació d'articles de recerca, divulgació o de caire periodístic que han encarat aquest tema, sobretot en l'esfera local.

1 Aquesta ponència s'ha elaborat en el marc del Grup de Recerca en Patrimoni Cultural. Grup de recerca emergent. Generalitat de Catalunya (2014 SGR 772).

2 FONT I SENTIAS, Josep (2010). «La salvaguarda del patrimoni cultural català durant la Guerra Civil». A: CLARÀ, Jaume; FONT, Josep. *Vida quotidiana i salvació del patrimoni a la rereguarda*. Dietari de Joan Estevanell, Moià, 1936-1940. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, p. 41-58; la citació és de la p. 44.

En un segon apartat miraré d'assenyalar les qüestions de caire metodològic que es plantegen, els dèficits que tenim, les línies de recerca que caldria abordar, les eines que ens manquen, i faré un repàs sintètic dels aspectes més destacables del salvament, començant per la resposta a la pregunta de si hi hauria hagut salvament si amb caràcter previ no hi hagués hagut, al fil de la revolució social, destrucció i iconoclàstia.

I. L'estat de la recerca sobre el salvament del patrimoni

1. Destrucció i salvament: propaganda i contrapropaganda durant la guerra

És un fet que la revolució posterior al cop d'estat del 18 de juliol va desencadenar una onada d'anticlericalisme i d'iconoclàstia amb saqueig, vandalisme, profanació, enderroc o incendi d'edificis i elements mobles del patrimoni religiós o del patrimoni en mans d'institucions i particulars associats a la gent d'ideologia dretana. No cal dir que els precedents històrics, ja fos el 1835 o el 1909, estableixen una constant que porta a la identificació sistemàtica de l'Església i els símbols de l'Església amb els sectors oligàrquics i de dretes i amb el poder arbitrari de la major part dels períodes històrics de l'Espanya del segle XIX i del segle XX.

D'altra banda, com establirem aquí, la reacció de la Generalitat de Catalunya fou immediata i, malgrat les clares limitacions amb què es va desplegar, va assolir uns resultats evidents que van rebre el reconeixement internacional durant la guerra, i de persones associades directament amb el franquisme o vinculades a un pensament de dretes i catòlic, un cop acabada la guerra, si bé el franquisme institucional mai no ho va voler reconèixer.

Hem de concloure, doncs, que en el balanç dels anys 1936-1939 se solapen dues visions o dues mitges veritats que juntes no fan tota la veritat: hi va haver molta destrucció i hi va haver molt salvament, rescat i descoberta d'elements patrimonials.

La conjunció de la destrucció de patrimoni amb els assassinats indiscriminats de capellans, monges i gent de dreta va donar l'oportunitat al franquisme de presentar a l'opinió pública internacional els vandalismes

contra la religió com un element demostratiu de la necessitat de la revolta i la seva justificació. En la part governamental, les accions de salvaguarda varen servir per contrarestar la campanya franquista i tractar de minimitzar els efectes de la destrucció. Trobaríem moltes mostres de literatura i propaganda al voltant d'aquests fets.

N'hi ha prou, però, fixant-nos en un cas concret. D'una banda, una obra de Joan Estelrich, publicada com d'autor anònim a París sobre la persecució religiosa a Espanya.³ Estelrich era amic del professor Edgar Allison Peers de la Universitat de Liverpool. Allison Peers havia inclòs des del 1925 a la revista del seu Departament, el famós *Bulletin of Spanish Studies*, cròniques des de Barcelona que signava amb el pseudònim Ferran Soldevila (que havia estat professor a Liverpool a mitjan anys vint)⁴ i amb l'esclat de la guerra acabava de publicar el seu llibre *The Spanish Tragedy*. També estava preparant un llibre sobre Catalunya que estaria molt influït per les tesis d'Estelrich, si bé en el balanç final i les conclusions matisa aquestes posicions, reconeix el treball de la Generalitat i apunta que en el futur la solució del conflicte d'Espanya amb Catalunya hauria d'acabar amb una solució pactada.⁵

La defensa de l'acció de la Generalitat va ser encapçalada per la tasca de la Conselleria de Cultura i el Comissariat de Propaganda de la Generalitat i es va concretar en la ja força coneguda exposició d'art medieval català de París (al Jeu de Paume i al castell de Maisons-Laffitte), un opuscle ben editat i ben informat sobre la salvaguarda del patrimoni,⁶ bona part del qual va ser escrit, segons diu ell mateix, per Josep Gudiol i Ricart,⁷ i sobretot el famós

3 ESTELRICH, Joan (1937). *La persécution religieuse en Espagne*. París: Librairie Plon. També amb edició en castellà.

4 Soldevila va publicar al *Bulletin* tres cròniques, el mes d'octubre del 1936, sobre Catalunya i la Guerra Civil, i hi reprendria la col·laboració el 1947. Han publicat aquests textos Albert Balcells i Enric Pujol, a SOLDEVILA, Ferran (2009). *Entre la dictadura i la revolució*. Barcelona, Publicacions de l'abadia de Montserrat.

5 ALLISON PEERS, Edgar (1937). *Catalonia Infelix*. Londres: Methuen and Co.

6 *Le sauvetage du patrimoine historique et artistique de la Catalogne*. Barcelona, Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya: Grafos, 1937.

7 GUDIOL I RICART, Josep (1987). *Tres escritos de Josep Maria Gudiol i Ricart*. Barcelona: Arturo Ramon i Manuel Barbié, Opera Minora, que inclou la seva declaració davant el tribunal de depuració l'any 1941 en la qual es refereix a l'informe que va redactar per

llibre de Christian Zervos sobre l'art medieval català⁸ que va coincidir amb la ja esmentada exposició.

El conjunt d'accions de la Generalitat va tenir un gran impacte internacional, si bé la propaganda franquista va tractar de minimitzar-lo, sobretot de portes endins, en acusar les autoritats de la Generalitat de treure del país part del patrimoni amb finalitats espúries, sobretot econòmiques, i no pas culturals. Del contingut del llibre elaborat en una estada de Zervos i la seva esposa Yvonne a Catalunya entre el 28 d'octubre del 1936 i els primers dies de desembre, se'n desprèn l'enorme tasca duta a terme, la quantitat d'obra salvada i, si bé es tracta de minimitzar els efectes del vandalisme, s'hi contenen explicacions prou plausibles tant de les causes de la destrucció com de la incúria freqüent amb què continuava sent tractat el patrimoni en molts àmbits del territori.

2. El final de la guerra i les seves seqüeles

Un cop acabada la Guerra Civil, continuava la guerra del paper i les falsedats i els atacs contra el govern de la Generalitat i contra el govern de la República no es deturaven, sinó que més aviat prenien més virulència amb els franquistes encoratjats pel poder. La batalla a l'interior estava perduda del tot, en la guerra i en la propaganda, sobretot sota l'amenaça de la repressió. L'exili, en canvi, pensava encara que hi havia una batalla per lliurar en el terreny de la legitimitat internacional. I així mentre que a Espanya endins l'Església i l'Estat es dedicaven a fer recompte i a passar comptes a través d'enquestes molt completes i a través de la recopilació de la causa general

al conseller de Cultura i que fou reprès més tard pel Comissariat de Propaganda de la Generalitat, p. 110.

- 8 ZERVOS, Christian (1937). *L'art de la Catalogne. De la seconde moitié du neuvième siècle à la fin du quinzième*. París: Cahiers d'art. Amb textos del mateix Zervos, amb un títol significatiu sobre «les pretendus vandalismes...», de Ferran Soldevila i de Josep Gudiol. D'aquest llibre, se'n va fer també una edició en alemany, Viena, Verlag von Anton Schroll and Co, 1937, i una en anglès a Londres i Toronto, William Heineman Ltd, 1937, en aquest cas amb un text també signat conjuntament per Christian Zervos i per Roland Penrose; aquest darrer havia coincidit a Catalunya amb Zervos i havien fet alguns treballs conjuntament. Penrose, que viatjava acompanyat de la seva esposa, Valentine Boué, en realitat havia estat cridat per Jaume Miravittles des del Comissariat de Propaganda per tal de filmar imatges sobre la vida econòmica i cultural de Catalunya amb finalitats propagandístiques.

impulsada pel ministre de Justícia Eduardo Aunós, a la Gran Bretanya un nucli molt seleccionat d'exiliats catalans intentava fer sentir la seva veu. No foren pas escoltats, però d'aquell intent ens n'han arribat els informes que van redactar Carles Pi Sunyer i Pere Bosch Gimpera adreçats a les autoritats britàniques sobre el salvament del patrimoni català, sobre l'Administració de Justícia i sobre la situació religiosa a Catalunya.⁹

Després d'aquest intent, el tema va quedar somort i pràcticament no va cridar l'atenció dels historiadors fins passades unes dècades. Una capa de silenci i ignorància es va estendre sobre les accions de salvament dutes a terme per la Generalitat de Catalunya.

3. El testimoni de Miquel Joseph Mayol

El silenci es va trencar amb un llibre d'aparença modesta, però amb la força d'un testimoni presencial.¹⁰ Miquel Joseph Mayol era funcionari del Departament de Cultura i va viure en directe els primers dies de desconcert al Palau de la Generalitat i l'extenuació de Ventura Gassol i de Melcior Font. Amb aquest coneixement i el seguiment de la legislació de la Generalitat sobre la matèria, Miquel Joseph Mayol va escriure un compendi clar de les polítiques i de les circumstàncies centrat sobretot en els moments inicials de la guerra i en l'acció del conseller Ventura Gassol i, amb menys mesura, els altres consellers fins a l'exposició de París de la primavera del 1937; no parla del període 1938-1939 i la itinerància del patrimoni català pels refugis del Pirineu, però en uns breus paràgrafs finals estableix un pont entre aquell salvament i el patrimoni actual.

4. Una visió general des de Granada: la represa dels anys vuitanta

Darrere el llibre de Joseph Mayol el tema es va desvelar i va començar una lenta progressió que es va iniciar, en primer lloc, gràcies a José Álvarez Lope-

9 PI I SUNYER, Carles; BOSCH I GIMPERA, Pere (1992). *Informes a les autoritats britàniques* (a cura de VILANOVA, Francesc). Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer. L'informe sobre la protecció i la salvaguarda del patrimoni històric i artístic de Catalunya a les p. 15-24.

10 JOSEPH MAYOL, Miquel (1971). *El salvament del patrimoni artístic català durant la Guerra Civil*. Barcelona: Pòrtic.

ra, que va dedicar la seva tesi doctoral a les polítiques culturals del govern de la República durant la guerra l'any 1982¹¹ i de la qual es van desprendre un seguit de tres articles entre el 1984 i el 1987 dedicats específicament a difondre els aspectes bàsics de la política de salvament de la Generalitat de Catalunya en tres etapes successives fins al final mateix de la guerra.

5. Una exposició de referència, 1994, i un congrés, 2008

Mercè Vidal Jansa va dedicar la seva tesi doctoral a Joaquim Folch i Torres,¹² un dels artífexs de les operacions de salvament, l'home de l'exposició de París i una de les víctimes de la depuració franquista. Els materials de la seva recerca han permès a Mercè Vidal donar-nos mostres molt diverses del món de l'art i del patrimoni en els temps inicials de l'Institut d'Estudis Catalans i en els de la Mancomunitat, el paper de Folch i Torres, el de Prat de la Riba i alguns episodis concrets i molt rellevants de la política de museus, monuments, patrimoni, fins a la Guerra Civil. Un dels resultats d'aquestes recerques va ser l'exposició sobre el *Viatge a Olot*¹³ de les obres d'art del Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC) que rescatava documents i imatges d'una operació d'envergadura duta a terme amb un rigor i una meticulositat extremes, de gran complexitat i un cert risc i que davant del bon resultat assolit esdevindria un dels arguments de Folch i Torres no només a favor de l'exposició de París, sinó del requeriment reiterat al conseller per demanar-li el trasllat fora de Catalunya de tots els fons d'Olot per a una protecció millor.

11 ÁLVAREZ LOPERA, JOSÉ (1982). *La política de bienes culturales del gobierno republicano durante la Guerra Civil española*. 2 vol. Madrid: Ministerio de Cultura, i del mateix autor la sèrie de tres articles amb el títol comú de «La organización de la defensa de bienes culturales en Cataluña durante la Guerra Civil, I. El período revolucionario (julio 1936- junio 1937)». *Cuadernos de arte de la Universidad de Granada*, 16 (1984), p. 533-592; «II. La fase de normalización (julio 1937-marzo 1938)». *Cuadernos de Arte de la Universidad de Granada*, 17 (1985-1986), p. 15-26, i «III. La evacuación del PHAC catalán». *Cuadernos de Arte de la Universidad de Granada*, 18 (1987), p. 11-24.

12 VIDAL JANSA, Mercè (1991). *Teoría i crítica en el noucentisme: Joaquim Folch i Torres*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

13 *Viatge a Olot. La salvaguarda del patrimoni artístic durant la Guerra Civil*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona-Ajuntament d'Olot-Fundació la Caixa, 1994. Textos de Mercè Vidal Jansa.

Uns anys més tard, el 2008, la Generalitat de Catalunya, el Centre d'Història Contemporània i la Fundació Carles Pi i Sunyer van convocar un congrés dedicat a la singular coincidència de l'any 1938:¹⁴ *Barcelona, 1938, capital de tres governs* i l'any 2010 se'n van publicar les actes, que inclouen treballs de referència i un de Jaume Massó i Carballido que atorgava una importància especial a les polítiques patrimonials dels governs en els quals va intervenir Carles Pi Sunyer com a conseller de Cultura.

6. Els escriptors i la guerra

Tota la circumstància bèl·lica va produir un impacte considerable entre la intel·lectualitat catalana i va suscitar reaccions diverses i actituds compromeses i actives a favor de la causa republicana. Sense aquesta mobilització hauria estat impossible el grau d'implicació i fins i tot el nivell de creativitat i de modernitat que destil·lava la literatura, la fotografia, el disseny i el cinema en els anys de la guerra. La professora Maria Campillo ha dedicat diversos treballs i estudis a aquesta matèria i, principalment, el llibre sobre els intel·lectuals catalans i el seu compromís antifeixista.¹⁵

Amb caràcter més monogràfic, Montserrat Corretger, pràcticament per les mateixes dates, estava culminant un estudi sobre Alfons Maseras,¹⁶ que inclou naturalment les seves col·laboracions en algunes publicacions del temps de guerra i sobre els temes de la contesa.

No cal dir que aquest és un tema amb múltiples derivacions i que mereix una atenció singular i a part. Esmentem aquí els escriptors en la mesura que es van implicar directament en la defensa del patrimoni i en accions de divulgació o de combat, segons els casos. Les conseqüències d'aquestes implicacions de cara a l'exili que acabaria arribant van ser d'una dimensió enorme.

14 ARANÓ, Laia (ed.) (2010). *Barcelona, 1938. Capital de tres governs*. Vol. I: *Política, vida ciutadana i repressió* i vol. II: *Art, cultura i intel·lectuals*. Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer.

15 CAMPILLO, Maria (1994). *Escriptors catalans i compromís antifeixista (1936-1939)*. Barcelona: Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

16 CORRETGER, Montserrat (1995). *Alfons Maseras. Intel·lectual d'acció i literat (biografia, obra periodística, traduccions)*. Barcelona: Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

7. Les comarques de Tarragona al detall

Disposem per a les comarques de Tarragona de diversos treballs i recopilacions de la mà de Jaume Massó i Carballido, que des de la direcció del Museu de Reus s'ha dedicat d'una manera activíssima sobretot a partir del 1999, amb una munió d'articles, a refer poble per poble, cas per cas, la geografia dels avatars del patrimoni tarragoní. El coneixement detallat dels casos ha permès a Jaume Massó perfilar alguna síntesi general que encapçala i complementa el seu extens repertori de treballs dedicats a Reus i Tarragona, als personatges del salvament i la recuperació, al destí concret de monuments singulars com l'Arc de Berà, però també a Alcover, Botarell, Cabassers, Constantí, la Pobla de Mafumet, Pradip, Santa Coloma de Queralt, Siurana, la Vilella Alta, Vinyals i els Arcs.¹⁷ D'aquesta manera, Massó ens descobreix les entranyes de la realitat concreta del territori i atorga alhora importància a les polítiques generals del govern de la Generalitat amb un èmfasi especial als diferents decrets de reestructuració del conseller Carles Pi i Sunyer. La diversitat i l'amplitud dels camps de recerca de Jaume Massó l'ha portat també a prologar un treball sobre el paper d'Eduard Toda com a comissari del monestir de Poblet, que va ser un dels dipòsits de concentració d'obres d'art que va disposar el govern de la Generalitat de Catalunya, i a esdevenir comissari de l'exposició «Eduard Toda i Güell (1855-1941): de Reus al món», del 30 de juny del 2016 al 7 de gener de l'any 1917.¹⁸

17 MASSÓ I CARBALLIDO, Jaume (2004). *Patrimoni en perill. Notes sobre la salvaguarda dels béns culturals durant la guerra civil i la postguerra (1936-1948)*. Reus: Edicions del Centre de Lectura, i del mateix autor: «El patrimoni cultural català cap al final de la guerra civil (1936-1939)». A: *Jornades d'economia*. Reus: Centre de Lectura de Reus, 2014, que és una versió retocada i amb una àmplia bibliografia de les «Notes sobre el salvament republicà del patrimoni cultural català (1938)». A: *Barcelona 1938. Capital de tres governs*. Barcelona: Fundació Pi i Sunyer, vol. II, 2010.

18 GONZALO I BOU, Gener (2005). *Eduard Toda i Güell (1855-1941) i el salvament del monestir de Poblet a través del seu epistolari*. Pròleg de Jaume Massó i Carballido. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, MASSÓ I CARBALLIDO, Jaume (ed.) (2016). *Catàleg de l'exposició Eduard Toda i Güell (1855-1941): de Reus al món*. Reus: Institut Municipal de Museus. Una part molt remarcable dels textos són del mateix Jaume Massó.

8. El salvament, els salvadors i la depuració franquista

Aviat farà deu anys que una editorial molt petita ens obsequiava durant dos anys consecutius amb dues perles sobre el tema que ens ocupa. Es tracta dels treballs de Clara Estrada, d'una banda, sobre el servei del PHAC i el paper que hi va desplegar Agustí Duran i Sanpere¹⁹ i, de l'altra, el dedicat a la depuració dels principals caps dels serveis del PHAC de Catalunya,²⁰ L'un i l'altre són dos llibrets de mal trobar, però que contenen en tots dos casos les millors síntesis sobre les etapes i el procés del salvament i hi afegeixen una visió intel·ligent que atorga a l'actuació de la Generalitat un caràcter programàtic, gairebé fundacional. En definitiva, Clara Estrada aclareix que darrere l'emergència de la guerra hi havia un programa de govern que aspirava a definir una xarxa territorial d'arxius, museus i biblioteques que culminaven en els tres grans equipaments nacionals: el MNAC, la Biblioteca de Catalunya i l'avortat Arxiu General de Catalunya.

9. L'esperada síntesi, 2011

Haurien de passar quaranta anys entre el llibre de Miquel Joseph Mayol i un altre llibre amb voluntat d'abordar una visió de conjunt del salvament del patrimoni i amb aportacions prou substancials per superar la visió que ens n'havia donat el llibre del 1971. Amb una recerca àmplia i en molts aspectes exhaustiva, els professors Francisco Gracia i Glòria Munilla finalment ens han aportat aquesta obra de síntesi que ha esdevingut immediatament una obra de referència i segurament l'obra més citada sobre la qüestió que ocupa aquesta ponència.²¹ Més enllà d'altres treballs monogràfics dels mateixos autors directament o indirectament vinculats al tema del patrimoni i la Guerra Civil, el llibre *Salvem l'Art* és un compendi de legislació, inventaris, informes, estudis, correspondència, expedients, que il·luminen múltiples

19 ESTRADA, Clara (2007). *El servei del PHAC. La tasca d'Agustí Duran i Sanpere durant la república i la guerra (1931-1939)*. Barcelona: Ploion editors.

20 ESTRADA, Clara (2008). *Contra els «hombres de la horda». La depuració franquista dels caps del Patrimoni Històric, Artístic i Científic de la Generalitat republicana*. Barcelona: Ed. Ploion editors.

21 GRACIA, FRANCISCO; MUNILLA, Glòria (2011). *Salvem l'art. La protecció del patrimoni cultural català durant la Guerra Civil*. Barcelona: La Magrana.

facetes d'un tema que massa sovint s'havia abordat sectorialment o territorialment. Des de l'autoritat intel·lectual que li atorgava aquest llibre, Francisco Gracia va obrir amb una ponència i va fer de relator d'unes jornades celebrades a Girona sobre la salvaguarda de l'art religiós.²²

10. Arxius, col·leccions i salvament: tres tesis doctorals

Segurament, la prova més definitiva que hem sortit de l'etapa fosca dels anys immediats a la guerra i que el tema ha adquirit carta de naturalesa intel·lectual, científica i acadèmica la podem trobar en el fet que disposem ja en els darrers anys de tres tesis de doctorat que es plantegen en profunditat l'anàlisi d'aspectes sectorials que sovint apareixien en els relats generals com a qüestions subsidiàries. I així Jaume Enric Zamora, en el tema del salvament dels arxius,²³ i més recentment Yolanda Pérez, pel que fa al salvament de les col·leccions,²⁴ ens presenten recerca i documentació abundant per anar perfilant cada cop una visió més completa de la gran complexitat de la destrucció i el salvament i les múltiples facetes i implicacions que presenta el tema. Amb un marc cronològic més ampli és el que ha analitzat Mercè Gracia en la seva recent tesi doctoral: *Les polítiques de salvaguarda del patrimoni cultural a Catalunya: de la Guerra Civil a la postguerra (1936-1943)*,²⁵ que té un plantejament metodològic i teòric molt ambiciós, però que esdevé massa generalista potser per aquest mateix motiu.

22 GRACIA, FRANCISCO (2017). «Guerra Civil i patrimoni religiós a Catalunya» i «Sense conclusions. Un imprescindible i engrescador treball de futur». A: *La salvaguarda del patrimoni religiós català durant la Guerra Civil espanyola*. III Jornada Museus i Patrimoni de l'Església a Catalunya. Editat per Alberto VELASCO i Marc SUREDA. Girona: Museu d'Art - Departament de Cultura - Bisbat de Girona - Diputació de Girona, p. 20-49 i 222-231, respectivament.

23 ZAMORA ESCALA, Jaume Enric (2011-2012). *Els arxius i el conflicte polític en el segle XX: el cas dels arxius catalans (1931-1939)*. Tesi de doctorat dirigida per Jordi Casassas Ymbert. Universitat de Barcelona.

24 PÉREZ, Yolanda (2016). *Per camí de cendres: la confiscació i l'èxode de les col·leccions d'art privades durant la guerra civil*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.

25 GRACIA, Mercè (2016). *Les polítiques de salvaguarda del patrimoni cultural a Catalunya: de la Guerra Civil a la postguerra (1936-1943)*. Tesi de doctorat dirigida pel professor Xavier Roigé i defensada el 21 de juliol del 2016.

11. Memòria i memòries. El rescat en el territori. Manresa, com a exemple

Per tal de completar la visió que hem volgut subratllar amb un èmfasi especial en els deu apartats anteriors, presentem ara amb una ordenació estrictament cronològica un repertori de treballs diversos, alguns dels quals pioners i molt meritoris i que contribueixen de manera decisiva a configurar un mapa radicalment diferent del que teníem fa trenta anys en aquesta matèria.

Molt immediatament després de la guerra i en la línia dels inventaris que eren tendència en aquell moment,²⁶ P. Batlle i Huguet va coordinar una obra que tractava de presentar els avatars del patrimoni artístic de Tarragona i la província en els anys de la Guerra Civil.

Salvades les dècades del gran buit, com hem vist en la dècada dels anys vuitanta es va començar a desvetllar l'interès per rescatar la memòria dels fets encara possible amb el testimoni de persones que hi havien intervingut molt directament. Segurament, el cas més paradigmàtic és el de Manresa i la comarca del Bages, a partir de les memòries de Lluís Rubiralta i Garriga que l'any 1981 va anar publicant *Regió7* amb catorze articles sobre Manresa ciutat sota el títol general «El salvament del patrimoni manresà durant la Guerra Civil» i vint articles sobre comarques sota el títol «El salvament del patrimoni a comarques»,²⁷ que donen una visió molt detallada de les vicissituds del patrimoni i de les accions diverses que es van dur a terme per mirar de minimitzar l'impacte dels atacs iconoclastes.²⁸

26 BATLLE HUGUET, P. (coord.) (1942). *Los monumentos arqueológicos y Tesoro artístico de Tarragona y su provincia durante los años 1936-1939*. Tarragona: Real Sociedad Arqueológica.

27 La publicació va ser com segueix: I, 22 de gener del 1981, p. 1 i 16; 2, 29-1, p. 8 i 9; 3, 31-1, p. 8 i 9; 4, 5-2, p. 8 i 9; 5, 12-2, p. 8 i 9; 6, 19-2, p. 13; 7, 26-2, p. 8 i 9; 8, 5-3, p. 8 i 9; 9, 12-3, p. 13; 10, 19-3, p. 8 i 9; 11, 26-3, p. 8 i 9; 12, 2-4, p. 8 i 9; 13, 9-4, p. 8 i 9; i 14, 16-4 p. 8 i 9. I l'apartat de comarques: 1, 23-4, p. 12; 2, 30-4, p. 13; 3, 7-5, p. 8 i 9; 4, 14-5, p. 11; 5, 21-5, p. 11; 6, 28-5, p. 11; 7, 4-6, p. 11; 8, 11-6, p. 13; 9, 25-6, p. 12; 10, 2-7, p. 12; 11, 9-7, p. 12; 12, 16-7, p. 12; 13, 23-7, p. 12; 14, 30-7, p. 11; 15, 6-8, p. 12; 16, 13-8, p. 12; 17, 20-8, p. 12; 18, 27-8, p. 12; 19, 3-9, p. 10 i 20, 10-9, p. 12.

28 BASSEGODA HUGAS, Bonaventura (2017). «Lluís Rubiralta i Garriga (Manresa, 1902-Barcelona, 1980) i el salvament de l'art religiós a Manresa durant la Guerra Civil». A: *La salvaguarda del patrimoni religiós català durant la Guerra Civil espanyola*. III Jornada Museus i Patrimoni de l'Església a Catalunya. Editat per Alberto VELASCO i Marc SUREDA. Girona: Museu d'Art - Departament de Cultura - Bisbat de Girona - Diputació de

Tot seguint les petjades de Lluís Rubiralta, Joaquim Aloy i Bosch ha dedicat des del 1981 fins ara diverses publicacions sobre el mateix tema i s'ha concentrat en la ciutat de Manresa, a la qual ha dedicat una pàgina web en què també ha publicat una entrevista que feu a Josep Gudiol i Ricart el 10 de juny del 1981.²⁹

Precisament uns anys més tard, poc després del traspàs de Gudiol, dos galeristes de Barcelona van dedicar-li un llibret³⁰ que recollia textos seus i en el qual, en homenatge i vindicació, s'incorporava el seu al·legat de defensa arran de l'expedient de depuració al qual fou sotmès un cop va retornar al país després d'un temps en universitats nord-americanes.

L'any 1990 Joan Bassegoda Nonell, amb to vindicatiu i sovint pamfletari, però amb un repertori molt ampli, feia un balanç dels danys soferts per l'arquitectura catalana durant la guerra.³¹

L'MNAC ha dedicat una atenció constant als seus fons i a les peripècies que hagueren de viure en el llarg procés cap a la definició d'un autèntic Museu Nacional i en el seu Butlletí s'han publicat sempre articles de gran interès, i amb molta informació, sobre aquestes qüestions. Vull assenyalar, en aquest sentit, els treballs de Milagros Guardia,³² que ens presenta un informe inèdit de Joaquim Folch i Torres, i el de Maria Teresa Guasch,³³ que desgrana tots els moviments de les obres d'art del Museu, la pintura mural,

Girona, p. 194-221, transcriu un mecanoscrit inèdit del 1970 que és molt bona mesura coincident amb les memòries que hem esmentat a la nota anterior.

29 «El salvament de la seu de Manresa l'any 1936», *www.memoria.cat/laseu*, en què es publica també l'entrevista a Josep Gudiol i la transcripció corresponent, d'un gran interès testimonial. Aquesta mateixa pàgina web inclou un recull bibliogràfic amb les aportacions principals de Joaquim Aloy al voltant de la Seu de Manresa.

30 GUDIOL I RICART, Josep (1987). *Tres escritos de Josep M. Gudiol i Ricart*. Barcelona: Opera Minora, Arturo Ramon i Ramon Barbié, que inclou el text «En su defensa. La intervención de Josep Gudiol en el salvamento del patrimonio artístico durante la Guerra Civil».

31 BASSEGODA NONELL, Juan (1990). *La arquitectura profanada. La destrucción sistemática del patrimonio arquitectónico religioso catalán (1936-1939)*. Barcelona: Mare Nostrum.

32 GUARDIA, Milagros (1993). «El patrimoni artístic català durant la Guerra Civil. Un informe inèdit de Joaquim Folch i Torres». *Butlletí del MNAC*, 1, 1, p. 303-321.

33 GUASCH, M. T. (1999). «Cronologia del trasllat de la pintura mural durant la guerra civil, 1936-1939». *Butlletí del MNAC*, 3, p. 165-170.

camió per camió i peça per peça, primer de Barcelona a Olot i després el seu trasllat a Darnius.

Els noms propis del salvament a Lleida són escassos, si bé abunden les aproximacions a la biografia d'un dels seus artífexs, el pintor Antoni Garcia Lamolla, que ha rebut sempre una atenció especial per part dels responsables dels museus de Lleida en dues onades successives en els anys noranta i en els anys 2010, que esmentem de manera conjunta per tal de comprendre millor el text i el seu sentit.³⁴ D'altra banda, Carmen Berlabé amb les seves recerques als fons i arxius lleidatans i amb la perspectiva de la seva tesi doctoral sobre el Museu de Lleida a l'horitzó va dedicar, amb Francesc Fité, un article sobre el museu i la guerra i esmenta la direcció de Salvador Roca i Lletjós del corresponent «Museu del Poble» durant els anys de la Guerra Civil fins a l'ocupació de la ciutat per l'Exèrcit franquista l'abril del 1938.³⁵

L'any 1999 ens va aportar, entre d'altres, el llibre de memòries de Luís Monreal Tejada, oficial de l'Exèrcit franquista i del Servei de Recuperació de Patrimoni; fent ús de la seva memòria i amb una certa ponderació, Monreal relata les seves intervencions en diversos punts del territori espanyol, l'entrada a Barcelona, les accions de recuperació en els dipòsits de l'Alt Empordà i la seva intervenció a Sixena.³⁶

En l'àmbit de les comarques tarragonines, i més específicament a les Terres de l'Ebre, adquireix una importància singular el cas de les obres d'art de la catedral de Tortosa, la seva dispersió, el seu trasllat, la seva pèrdua i la seva recuperació parcial. Sobre aquests temes té molt interès

34 GARCIA, Josep Miquel (1993). *Antoni Garcia Lamolla. L'esperit de les tres gràcies*. Lleida: Col·legi d'Aparelladors; GARCIA DI CARPI, Lucía (1998). *El pintor Lamolla*. Lleida: Museu d'Art Jaume Morera. GARCIA, Josep Miquel; RABÉS BRUFAU, Esther (2009). *Vida del pintor Lamolla*. Barcelona: Ed. Mediterrània. GARCIA DI CARPI, Lucía; NAVARRO, Jesús (ed.) (2010). *Lamolla, mirall d'una època*. Lleida: Museu d'Art Jaume Morera; NAVARRO, Jesús (2011). *Antoni Garcia Lamolla. Biografia d'un pintor*. Lleida: Alfazeta.

35 BERLABÉ, Carmen; FITÉ, Francesc (1993). «El Museu Diocesà de Lleida i la Guerra Civil». A: *Actes del I Congrés d'història de l'Església catalana des dels orígens fins ara* (Solsona, 1993), 2n volum, p. 557-561. La tesi de Carmen Berlabé defensada a la Universitat Abat Oliba el 2009 tracta d'*El Museu Diocesà de Lleida: la seva formació i la legitimitat del seu patrimoni artístic*.

36 MONREAL TEJADA, Luis (1999). *Arte y guerra civil*. Angüés: La Val de Onsera.

el repàs que en fa Joan Cid i Mulet³⁷ des de la seva responsabilitat com a regidor de Cultura de l'Ajuntament tortosí i com a delegat de Cultura de la Generalitat i amb una obra de caire memorialístic, que, si bé no surt fins al segle actual, apareix signada a Perpinyà l'any 1941. D'una temàtica semblant, més de recerca i menys memorialístic, hem de subratllar el llibre de Jesús Massip i Fonollosa,³⁸ que fa una reconstrucció documental de les vicissituds del tresor de la catedral després de les seves recerques durant anys com a arxiver.

Per al cas de Vic, Ignasi Roviró³⁹ ha fet una anàlisi de les respostes del bisbat a l'enquesta que va formular, acabada la guerra, el Vaticà a través del seu nunci per tal de fer un inventari detallat i extens de les conseqüències que per a la religió, el patrimoni i el clergat havien tingut la revolució i la Guerra Civil un cop restaurada la preeminència de l'Església, i ens assenyalava el camí per a treballs semblants que haurien d'acabar conformant la geografia completa de la destrucció i, correlativament, la del salvament.

No lluny d'aquí Jaume Crosas i Casadesús⁴⁰ ha publicat articles i llibres sobre la guerra i la repressió al Collsacabra i a l'Esquirol que recullen alguns dels episodis rellevants per al patrimoni d'aquestes poblacions.

Francisco Fernández Pardo ha escrit una obra en cinc volums dedicada a una aproximació històrica general de la destrucció i dispersió d'obres d'art al llarg de la història, recull molta informació, però ho fa d'una manera inconnexa i sovint la dispersió del text li fa perdre el rigor documental que les fonts que ha consultat li permetrien; dos dels cinc volums es dediquen al segle XX.⁴¹

37 CID I MULET, Joan (2001). *La Guerra Civil i la revolució a Tortosa (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

38 MASSIP I FONOLLOSA, Jesús (2003). *El tresor de la Catedral de Tortosa i la Guerra Civil de 1936*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

39 ROVIRO I ALEMANY, Ignasi (2002). «Art i cultura a les parròquies del bisbat de Vic (1936-1939)». *Ausa*, XX, núm. 150, p. 583-637.

40 CROSAS I CASADESÚS, Jaume (2000). *Memòria de la guerra. L'Esquirol (Osona), 1931-1940*. Tarragona: El Mèdol, i del mateix autor *Guerra i repressió al Collsacabra (1936-1943), Pruit, Rupit i Tavertet*. Santa Coloma de Gramenet, 2004.

41 FERNÁNDEZ PARDO, Francisco (2007). *Dispersión y destrucción del patrimonio español, 1900-1936. Desde comienzos del siglo hasta la Guerra Civil*. Madrid: Fundación Universitaria Española, vol. IV i vol. V (1936-2007). Hi ha un darrer volum, el VI, amb síntesi i índexs.

Per la seva banda, en un llibre dedicat al Centenari de la Junta de Museus, Maria Josep Boronat dedica un capítol específic al salvament del patrimoni en els anys de la guerra que s'afegeix als diversos intents de síntesi que hem anat comentant i que n'enriqueix les perspectives.⁴² Sobretot perquè el volum sencer del Centenari de la Junta de Museus és pertinent per al coneixement del paper, i del canvi de paper, d'aquest organisme, durant els anys de la guerra.

Endinsant-se en l'estudi dels conflictes, la professora Imma Socias⁴³ ha coordinat un volum dedicat de manera general a aquesta qüestió.

Per la seva banda, Jaume Clarà i Josep Font han editat el dietari de Josep Estevanell de Moià⁴⁴ i, més enllà de la contribució documental remarcable que suposa, Josep Font, a qui hem esmentat al principi d'aquest repertori bibliogràfic, aborda una altra síntesi, també amb detalls nous, sobre les accions de salvaguarda des d'una perspectiva general.

El mateix any del dietari de Josep Estevanell i arran de l'exposició «Art i guerra. Destrucció, espoli i salvaguarda del patrimoni durant la Guerra Civil. L'exemple de Mataró», es van editar i publicar les transcripcions dels dietaris de Rafael Estrany⁴⁵ i de Marià Ribas.⁴⁶

L'any 2013 Patxi Ocio Casamartina va dedicar un treball de final de màster a Sabadell: *Art i Patrimoni. Sabadell, 1936-1942*.

42 BORONAT I TRILL, Maria Josep (2008). «1936-1939. La salvaguarda del tresor artístic català». A: *Cent anys de la Junta de Museus de Catalunya, 1907-2007*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 135-172.

43 SOCIAS, Imma (ed.) (2008). *Conflictes bèl·lics, espoliacions, col·leccions*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.

44 CLARÀ, Jaume; FONT, Josep (2010). *Vida quotidiana i salvació del patrimoni a la rereguarda. Dietari de Joan Estevanell. Moià, 1936-1940*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, amb el text de Josep Font: «La salvaguarda del patrimoni català durant la Guerra Civil», p. 41-58.

45 ESTRANY, Rafael (2010). *Dietari. La Guerra Civil a Mataró*. Mataró: Institut Municipal d'Acció Cultural.

46 RIBAS, Marià (2010). *Història de Mataró. Història d'un final tràgic*. Mataró: Institut Municipal d'Acció Cultural.

A Figueres, Alfons Martínez Puig,⁴⁷ amb documentació de primera mà, ens presenta una visió de les circumstàncies i de la peripècia dels fons d'art de la Generalitat i del govern de la República a Peralada, al castell de Figueres i a les masies del Pirineu. Aquesta qüestió des d'una òptica general i amb un èmfasi especial en la peripècia de les obres que controlava el govern de la República, i amb una consideració subsidiària dels béns de la Generalitat, ha esta tractada reiteradament i amb encert per Arturo Colorado Castellary.⁴⁸

A Girona, amb Gemma Domènech,⁴⁹ hem publicat una aproximació a l'acció de la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic de Girona, n'hem transcrit i publicat les actes i jo mateix n'he donat a conèixer detalls nous, amb documents nous, en un article posterior.⁵⁰

A principi del 2016, Cinta Cantarell va donar a conèixer al Museu de Granollers la ponència *El patrimoni històric i arquitectònic de Granollers (1936-1975)*, que depassa l'àmbit cronològic de la guerra, però que hi dedica una atenció especial per subratllar els noms i els protagonistes de les principals accions de salvament. Cinta Cantarell ha publicat també el mateix 2016 aquella ponència de títol i contingut reconvertits: *La Guerra Civil i la salvaguarda del patrimoni històric i artístic a Granollers*.⁵¹ Joan Bosch Ballbona, per la seva banda, va abordar a la III Jornada de Museus i Patrimoni de l'Església de Catalunya els casos de Mataró i de Granollers.⁵²

47 MARTÍNEZ PUIG, Alfons (2014). *El tesoro artístico de l'Alt Empordà (abril, 1938-juny 1939)*. Figueres: Brau edicions.

48 COLORADO CASTELLARY, Arturo (2008). *Éxodo y exilio del arte. La odisea del Museo del Prado durante la Guerra Civil*. Madrid: Cátedra, a tall d'exemple de la seva abundant bibliografia sobre aquesta qüestió.

49 NADAL I FARRERAS, Joaquim; DOMÈNECH I CASADEVALL, Gemma (2015). *Patrimoni i guerra, Girona 1936-1940*. Girona: Ajuntament de Girona.

50 NADAL I FARRERAS, Joaquim (2016). «La revolució de la màquina d'escriure. Notes sobre la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic de Girona (1936-1938)». *Butlletí de la Societat Catalana d'estudis històrics*, XXVII, p. 207-234.

51 CANTARELL, Cinta (2016). «La Guerra Civil i la salvaguarda del patrimoni històric i artístic a Granollers». *Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, 20, p. 93-125.

52 Bosch Ballbona, Joan (2017). «Destrucció i salvaguarda del patrimoni durant la Guerra Civil: els casos de Granollers i Mataró». A: *La salvaguarda del patrimoni religiós català durant la Guerra Civil espanyola*. III Jornada Museus i Patrimoni de l'Església a Catalu-

Per la meua banda, acabo de publicar una biografia de Joan Subias Galter,⁵³ que primer a Girona, després a Barcelona i finalment a Darnius va tenir cura del tresor artístic nacional i ho va fer assumint cada cop més responsabilitats fins a fer-se càrrec de la Secció de Museus del Departament de Cultura de la Generalitat fins al dia 7 de febrer del 1939, quan va travessar la frontera camí de l'exili amb la seva esposa i els seus tres fills.

Hem de consignar, finalment, la publicació a mitjan 2017 de les actes de la III Jornada de Museus i Patrimoni de l'Església a Catalunya que es va fer a Girona el 2015 sobre «La salvaguarda del patrimoni religiós català durant la Guerra Civil espanyola», amb contribucions d'especialistes diversos amb especialització de caràcter territorial vinculats a Tarragona, Tortosa, Lleida, Manresa, Granollers, Mataró i Girona.⁵⁴

II. Catalunya, 1936-1939. Guerra i revolució, destrucció i salvament

Fruit d'aquest balanç, avui ens és més fàcil de fer una aproximació als fets, les seves causes i les seves conseqüències. Què va passar, doncs, a Catalunya amb el patrimoni artístic? A tall de síntesi, podem dir que l'art en totes les seves facetes, però especialment en la seva dimensió històrica i patrimonial, va ser alhora una font de destrucció real i simbòlica, una eina de propaganda en la mateixa mesura que va ser objecte d'una atenció i cura pensant en la salvaguarda del valor artístic i científic del patrimoni i pensant en la seva condició col·lectiva.

nya. Editat per Alberto VELASCO i Marc SUREDA. Girona: Museu d'Art - Departament de Cultura - Bisbat de Girona - Diputació de Girona, p. 128-147.

53 NADAL I FARRERAS, Joaquim (2016). *Joan Subias Galter (1897-1984). Dues vides i una guerra*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

54 VELASCO, Alberto; SUREDA, Marc (ed.) (2017). *La salvaguarda del patrimoni religiós català durant la guerra civil espanyola*. III Jornades Museus i Patrimoni de l'Església a Catalunya. Girona: Museu d'Art - Generalitat de Catalunya - Bisbat de Girona - Diputació de Girona. Amb treballs de Francisco Gracia, Joaquim M. Puigvert, Francesc Miralpeix, Gemma Domènech, Joaquim Nadal i Farreras, Joan Bosch, Carmen Berlabé, Joan-Hilari Muñoz, Jaume Massó i Carballido i Bonaventura Bassegoda Hugas, alguns dels quals ja hem citat.

1. Un govern amb el peu canviat

Coneixem bé, n'hi ha múltiples testimonis, el desconcert, el desgavell, la desolació que imperava els primers dies posteriors a la revolta militar, l'inici de la Guerra Civil i l'esclat de la revolució social en la mirada i en el pensament de les persones interessades en la petjada de la cultura i la civilització. Les estructures governamentals no estaven preparades per a l'emergència. L'efecte de la revolta militar va ser a Catalunya, com a reacció, una explosió social revolucionària que va arraconar els poders convencionals, va focalitzar tota la seva fúria i la seva ràbia contra tots els símbols del poder, dels diners, de les ideologies de dretes i va identificar plenament l'Església i els seus béns amb el moviment facciós insurgent.

Quan es va desencadenar una onada de destrucció que coneixem, però que caldria inventariar, quantitativament i qualitativament, de manera singularitzada fins a fer un balanç entre la situació d'abans de la guerra i la de després, el Servei del Patrimoni Històric, Artístic i Científic de Catalunya que havia previst la Llei del 1934 estava definit, però no estava desplegat, en part, perquè el període 1934-1936, des dels fets d'Octubre fins a les eleccions del Front Popular, va ser una aturada en el camí previst.

El 19 de juliol i els dies posteriors la situació va ser francament difícil en aquesta matèria. Una part important del contingent de treballadors de Cultura havien començat les vacances. D'altra banda, dels cinc responsables de les cinc seccions del PHAC només Joaquim Folch i Torres i Pere Bosch Gimpera eren a Barcelona. Jordi Rubió i Balaguer, que havia anat a Lleida per posar en solfa la biblioteca pública, va poder tornar fins a Sant Boi de Llobregat, però no va aconseguir d'arribar a Barcelona fins al dia 22 de juliol. Ja feia força dies que Agustí Duran i Sanpere i Jeroni Martorell havien patit un accident automobilístic i, mentre Duran s'estava refent a Suïssa, Martorell estava ingressat a la Clínica Corachán. Duran no va tornar fins al 29 de juliol, després que l'anessin a recollir per encàrrec del conseller Ventura Gassol a la Guingueta.

Al despatx del conseller al Palau de la Generalitat, Ventura Gassol i el seu secretari, Melcior Font, feien improvisadament el que podien. Miquel Joseph Mayol en va ser un testimoni de primera fila. Grups de voluntaris feien també el que podien; els uns i els altres tractaven de salvar del nau-

fragi i concentrar al Palau tot el que bonament podien recollir. Però durant deu dies, com a mínim del 20 al 29 de juliol, la destrucció va prevaler per damunt del salvament.

Els dietaris, les memòries, les declaracions, ens han aportat testimonis dramàtics de les esglésies cremades, fumejant. Josep Gudiol, davant de Santa Maria del Mar, Frederic Marés tractant de salvar la biblioteca i el museu del Seminari, només a tall d'exemple, Santa Anna, el Pi, Betlem... L'exemple de Barcelona, i amb els mateixos mètodes es va escampar pel territori. Clara Estrada fa un balanç de la situació. En la furibunda reacció popular, «es barrejaven els ideals revolucionaris amb l'oportunisme i la venjança». La reacció dels defensors de l'art, voluntaris i treballadors, va ser valenta i generosa, «fent-se més aviat malveure s'enfrontaven, de vegades obertament, amb els grups revolucionaris que volien fer taula rasa amb el passat». La conclusió no pot ser més clara: «Amb tot, fou molt el que es destruï d'una manera arbitrària i absurda».

L'Església mateixa, per passar comptes, la «Causa General» també, van recollir dades de la destrucció, però, com hem dit abans, ens manca encara una geografia, una cartografia i un inventari de la destrucció amb una aproximació comparada amb les dades d'inventaris i de fotografies anteriors a la guerra.

Clara Estrada resumeix així l'escenari dels primers dies: «La situació de guerra i el desfermament de l'onada revolucionària agafà, doncs, la Conselleria de Cultura més que desprevinguda».

2. El sentit de la destrucció

Podem afirmar que sense destrucció no hi hauria hagut salvament. Encara que sembli un contrasentit, va ser la destrucció indiscriminada i irracional la que va desencadenar una reacció positiva a Barcelona que també es va estendre per tot el territori. La publicació del 1937 del Comissariat de Propaganda de la Generalitat, que Gudiol i Ricart s'atribueix en bona part, ho formulava en aquests termes: «Le spectacle de la destruction fit naître une envie furieuse de conserver».⁵⁵

55 *Le sauvetage du patrimoine historique et artistique de la Catalogne*. Barcelona: Comissariat de Propaganda de la Generalitat, Grafos, 1937.

És clar que tant el govern de la República com el govern de la Generalitat ja havien començat a legislar el 1933 i el 1934 sobre la salvaguarda del patrimoni, però en aquell moment la idea del perill d'una guerra era encara molt remota i el pensament del legislador s'adreçava més aviat a les condicions generals d'abandonament que havien caracteritzat el patrimoni cultural, artístic i històric, durant tot el primer terç del segle xx, malgrat els esforços que hi van dedicar les entitats excursionistes, l'Institut d'Estudis Catalans i la mateixa Mancomunitat.

Podem, doncs, considerar que la fúria iconoclasta va generar una destrucció de naturalesa indiscriminada.

En primer lloc, amb l'intent de cremar, destruir i enderrocar convents i esglésies. En alguns casos, l'intent va ser del tot reeixit i van desaparèixer esglésies senceres sovint per la continuïtat institucionalitzada de l'enderroc iniciat els primers dies d'una manera sistemàtica. En molts casos, però, les estructures bàsiques, columnes, voltes, naus de pedra van romandre dempeus, despullades de qualsevol element combustible com esquelets de pedra; hi ha moltes imatges que donen testimoni de voltes gòtiques que havien aguantat i no així les teulades corresponents. Les estructures pètries del romànic i el gòtic en molts casos, doncs, van resistir i van estar en disposició d'una reconstrucció posterior.

En segon lloc, la fúria incendiària va fer mal als elements més combustibles: confessionaris, trones, bancs i retaules. Per aquesta condició, el barroc va ser l'art castigat més sistemàticament. La força del foc i les altes temperatures no van escatimar els vitralls. Complementàriament, se saquejaven biblioteques i es destruïen quadres. Però la sort dels elements mobles va ser molt variable i és aquí on la tasca de concentració i recollida va ser més efectiva i va permetre rescatar, salvar i, fins i tot, descobrir elements notables del patrimoni artístic.

Cal dir, en tercer lloc, que la reacció, la reconstrucció, és sistemàtica, i, un cop superades les dificultats dels primers dies, podem dir que en totes les operacions de salvament hi ha subjacent una idea, una proposta, un programa, que desbordant la conjuntura de la destrucció tractava d'establir les bases d'una administració moderna al servei del patrimoni artístic, bibliogràfic i documental.

El caràcter controvertit d'aquesta destrucció va ser objecte d'alguns càlculs interessats i esbiaixats durant la Guerra Civil. Així, en el fulletó que ja hem esmentat escrit en bona part per Gudiol i publicat el 1937, s'hi diu en l'apartat de balanç final a 31 de desembre del 1936: «La perte totale d'objets est donc d'un 5% quant à l'ensemble du trésor artistique de la Catalogne médiévale, connu à la date de 19 juillet 1936».⁵⁶ Cal fer notar les cauteles implícites en el text: parla d'objectes, no pas d'immobles, i es refereix a l'art medieval i en aquest sentit deixa fora del recompte els estils posteriors al segle xv.

Per la seva banda, Christian Zervos, en el seu llibre, a l'article que signa «Les prétendus vandalismes en Catalogne», escriu: «D'une façon générale j'estime que le patrimoine artistique de la Catalogne n'a pas diminué de plus de 2%, et encore dans ce chiffre on ne saurait compter aucune œuvre importante. Par contre ce patrimoine se trouve augmenté d'environ 40% d'œuvres naguère inconnues et dont plusieurs sont d'un grand intérêt».⁵⁷ És evident que per l'abast del llibre ens continuem movent en el camp només de l'art medieval i, si el percentatge del 2% és sensiblement inferior al volum total de les destruccions, hem de dir que l'apartat que Zervos dedica a les descobertes conté alguns elements de realitat potser més quan a la concentració d'obres d'art en dipòsits de salvaguarda que no pas a autèntiques descobertes si bé és cert que se'n produïren.

El punt de vista des del costat de la Generalitat tractava de minimitzar els efectes de la destrucció i alhora de subratllar els efectes beneficiosos de les accions de salvaguarda. Ja hem explicat com aquest punt de vista s'ha de relativitzar i com es pot jerarquitzar el sentit de la destrucció des de l'enderroc pur i dur d'esglésies fins a l'incendi, saqueig i destrucció d'immobles i de béns mobles en grau divers. Aquí és on hem establert un grau diferent de destrucció entre les obres dels estils romànic i gòtic i les obres, especialment retaules, de l'època barroca. És clar que els frescos, frontals i escultures dels estils medievals que van escapar de la destrucció ho van fer

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ ZERVOS, Christian (1937). *L'art de la Catalogne de la fin du IXe siècle à la fin du XVe*. Paris: Cahiers d'Art, p. 15.

en part perquè ja havien estat objecte de concentració amb anterioritat a la guerra i des dels inicis del segle xx.

Però, d'altra banda, i en els anys de la guerra, la consideració d'uns estils i de l'altre era encara molt diferent; si el romànic i el gòtic eren estils «nacionals», el barroc no gaudia encara del tot de prestigi, consideració i valoració. Així ho transmeten Christian Zervos i Roland Penrose en l'edició anglesa del llibre de Zervos en el capítol que signaren conjuntament amb el títol «Art and the present crisis in Catalonia».⁵⁸ Aquest és el raonament: «Catalonia is unusually rich in works of art of the Romanesque and gothic periods, whereas there are but minor examples of the baroque period, whose gilded shame excited particularly the vengeance of the people. Baroque Art with its painted marble, false jewels, and theatrical gestures represented those characteristics of the church which were most offensive to them. Their iconoclasm was akin to that of the Round-Heads, but was limited to that aspect of the church which they had most reason to detest».⁵⁹

Si aquests autors tenien raó parlant de les causes de la destrucció i de l'anticlericalisme, és evident que no en tenien, o per reforçar el seu argument no els calia minimitzar el valor i la importància del llegat barroc a Catalunya, que, com és ben conegut, fou el que més va patir els efectes devastadors de les flames iconoclastes.

58 ZERVOS, Christian (1937). *Catalan art from the ninth to the fifteenth centuries*. Londres i Toronto: William Heineman Ltd.

59 ZERVOS, Christian; PENROSE, Roland, *op. cit.*, a la nota anterior, p. 29.

3. El sentit del patrimoni en el primer terç del segle xx

Abans d'avançar pel camí de l'anàlisi de les accions primer i de les polítiques després de salvament, i un cop hem conegut alguns aspectes controvertits de la destrucció, però molt evidents, és bo que ens fixem una estona en l'estat, el sentit i la valoració del patrimoni en el primer terç del segle xx, per evitar d'establir una visió equívoca tant de la destrucció com del salvament amb paràmetres contemporanis i no pas amb els paràmetres del context històric en què es produïren els fets.

Per començar, cal assenyalar la precarietat i la fragilitat del sentit del patrimoni en la societat, la ciutadania i les institucions. El patrimoni que havia sobreviscut estava en perill constant de destrucció o de comerç. Les mesures de protecció eren molt primàries, elementals i de poca eficàcia. I, d'altra banda, les polítiques de patrimoni eren incipients.

No es pot pas dubtar que les excursions científiques, les expedicions de descoberta i salvament dutes a terme a final del segle xix i en les primeres dècades del segle xx, entre les quals destaquen les de Lluís Domènech i Montaner, Antoni M. Alcover i Josep Puig i Cadafalch, marquen un punt d'inflexió a favor de l'interès i una nova sensibilitat. I en el camp institucional, l'Institut d'Estudis Catalans, primer, la Diputació de Barcelona i la Mancomunitat van definir tasques de catalogació i inventari, d'una banda, i de creació de xarxes d'equipaments culturals, de l'altra.

Però malgrat tots aquests indicis de signe positiu, la incúria, l'abandonament, la precarietat, la misèria econòmica de les parròquies rurals eren el camp abonat de la cobejança d'un comerç, legal o il·legal, d'obres d'art per part de col·leccionistes, antiquaris i especuladors i així el tràfic del patrimoni durant aquests anys, i el risc més que evident d'un comerç a escala internacional, van ser el senyal d'alerta per desvetllar les primeríssimes iniciatives salvadores.

Només a tall de constatació, hem de dir que molt abans de l'escomesa del 1936 la integritat del patrimoni ja havia sofert diverses patacades molt serioses amb la desamortització, després amb els brots de violència anticlerical i, finalment, amb un comerç imparabile tant o més destructiu que la destrucció revolucionària mateixa.

Francisco Fernández Pardo, amb un punt de desordre i manca de sistèmica, ha aixecat acta d'aquestes escomeses successives i de les seves conseqüències en una llista interminable.⁶⁰

4. Els antecedents legislatius. Un entramat embrionari i insuficient⁶¹

Abans de la República, tots els intents van ser tímids i insuficients sobretot per part de l'Estat,⁶² que va tractar de promoure la confecció del Catàleg Monumental, d'una banda, i de relançar les Comissions Provincials de Monuments (1918), que havien quedat obsoletes. No cal dir que en l'àmbit de Catalunya les deficiències que s'advertien a escala estatal s'anaven suplint amb les iniciatives de la societat civil, des del camp de l'excursionisme

60 FERNÁNDEZ PARDO, FRANCISCO (2007). *Dispersión y destrucción del patrimonio artístico español, 1900-1936. Desde comienzos de siglo hasta la Guerra Civil*, vol. IV, i el vol. V de 1936 a 2007. Madrid: Fundación Universitaria Española. Com es veu en aquesta obra en sis volums, els tres primers parlen de la destrucció fins al segle xx, el quart de la destrucció en els primers anys del segle xx fins a l'esclat de la Guerra Civil i «només» el cinquè volum es dedica a les destruccions des de 1936 fins avui. El sisè és un compendi i índexs.

61 Les abundants referències a lleis, decrets i ordres del govern de la Generalitat de Catalunya relatives a la salvaguarda i la protecció del patrimoni històric i artístic que esmentarem en aquest apartat i en els successius són fruit del buidatge dels treballs següents: MAYOL, Miquel Joseph (1971). *El salvament del patrimoni artístic català durant la Guerra Civil*. Barcelona: Pòrtic; ZAMORA ESCALA, Jaume Enric. «El salvament dels arxius catalans durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939)». *Lligall*, 16, p. 85-151; MASSÓ I CARBALLIDO, Jaume (2004). *Patrimoni en perill. Notes sobre la salvaguarda dels béns culturals durant la Guerra Civil i la postguerra (1936-1948)*. Reus: Centre de Lectura, especialment l'apartat «L'activitat legislativa de la Generalitat», p. 21 a 32 i del mateix autor: «El patrimoni cultural català cap al final de la Guerra Civil (1938-1939)». A: *Jornades d'economia: Crisi econòmica i societat. L'impacte en el nostre territori*. Reus: Centre de Lectura, 2014, especialment l'apartat sobre «reorganització administrativa» a les p. 57-64. ESTRADA I CAMPMANY, Clara (2007). *El servei del PHAC. La tasca d'Agustí Duran i Sanpere durant la República i la guerra (1931-1939)*. Barcelona: Ploion editors; GRACIA, FRANCISCO; MUNILLA, Glòria (2011).: *Salvem l'art. La protecció del patrimoni cultural català durant la Guerra Civil*. Barcelona: La Magrana. Vull afegir, però, que el marc legislatiu és sempre fragmentari fins que no disposem d'un repertori complet fruit d'un buidatge sistemàtic i d'uns quadres cronològics que ens aportin de manera visual i entenedora la seqüència cronològica de l'activitat legislativa.

62 Només a tall d'exemple es pot trobar una aproximació general des del segle xvi fins al final de la guerra a: LÓPEZ TRUJILLO, Miguel Ángel (2006). *La lucha por los bienes culturales españoles (1500-1939)*. Gijón: Trea.

i des del camp de les societats i les expedicions científiques i de l'Institut d'Estudis Catalans (1907) i més endavant de la Mancomunitat, com hem esmentat a l'apartat anterior.

No fou, però, fins a l'adveniment de la República que es va començar a pensar una legislació que tractés el patrimoni com un bé col·lectiu per preservar. La Llei estatal de patrimoni del 1933 i la Llei catalana de patrimoni del 1934 en són els puntals.

A Catalunya, però, el desvetllament de les iniciatives culturals havia començat molt d'hora. El DOGC, del 9 de juny del 1931, va publicar la creació del Consell de Cultura amb diverses ponències i una d'específica d'Arxius, biblioteques i belles arts de la qual formaven part Agustí Duran i Sanpere, Josep Xirau, Francesc Martorell i Trabal, Pau Font de Rubinat, Joan Puig i Ferrater i Joaquim Folch i Torres. El 14 de desembre del 1933 (DOGC, 10-1-1934) el Parlament de Catalunya va aprovar la conversió en llei del Decret de creació del Consell de Cultura de Catalunya i, en aquest cas, creava la ponència d'arxius, biblioteques, belles arts, i incorporava museus, amb la mateixa composició del 1931 amb l'únic canvi de la sortida de Xirau i l'entrada de Jordi Rubió i Balaguer.

Fent un pas més, el Parlament de Catalunya l'any 1934 va aprovar primer el 28 de març (DOGC, 30-3-1934) la Llei del Servei de Biblioteques, Arxius i Museus del Patrimoni Històric, Artístic i Científic de Catalunya, amb cinc seccions: biblioteques, arxius, museus, monuments i excavacions. D'altra banda, el 3 de juliol del 1934 (DOGC, 5-7-1934) es va aprovar la Llei de conservació del PHAC de Catalunya amb la previsió de crear un secretariat de protecció del patrimoni, depenent d'un director general.

Durant l'any 1936, després del parèntesi dolorós creat a conseqüència dels fets d'Octubre del 1934, i abans que esclatés la guerra després de la revolta militar, Ventura Gassol com a conseller de Cultura va anar prenent mesures diverses. El 10 de març va substituir Joan Estelrich per Jaume Serra Húnter al capdavant del Consell de Cultura, el 18 de març (DOGC, 21-3-1936) va restituir Pere Blasi i Joaquim Xirau al Patronat del Museu d'Arqueologia, el 25 de març (DOGC, 3-4-1936) incorporava Sant Martí d'Empúries al Registre del Patrimoni, el 25 d'abril del 1936 (DOGC, 30-4-1936) se signava un decret pel qual s'establia un perímetre de protecció en

els edificis del patrimoni, el DOGC del 6 de maig establí un perímetre de protecció per a l'església de Sant Feliu de Boada i el DOGC del 8 de juliol incorporava també Ullastret al Registre del Patrimoni.

Però el fet més important, i més rellevant de cara als esdeveniments que havien de venir, fou la rehabilitació de la Llei del 1934 i la creació de les cinc seccions previstes, que es van assignar respectivament a: Arxius, Agustí Duran i Sanpere; Biblioteques, Jordi Rubió i Balaguer; Museus, Joaquim Folch i Torres; Monuments, Jeroni Martorell, i Excavacions, Pere Bosch-Gimpera.

Tot era, doncs, molt incipient, verd, no havia pogut concretar-se encara, ni madurar.

5. La revolta militar i la reacció institucional i cívica

La història política i militar dels esdeveniments posteriors al 18 de juliol, el 19 de juliol a Catalunya, és ja molt coneguda. També ho és el descabdellament de la revolució social i la creació d'uns poders paral·lels, revolucionaris, que se solapaven i, en gran manera, substituïen els poders institucionals establerts. En realitat, el predomini dels comitès de milícies antifeixistes, en la majoria dels casos, controlats o influïts per la CNT-FAI els va erigir en un nou poder que feia i desfeia i posava en evidència les institucions (Generalitat i ajuntaments) que van passar a un paper secundari i sense els representants de la dreta regionalista per diverses raons lligades a la mateixa dinàmica revolucionària.

Astorats davant la destrucció de patrimoni, i de vides, el govern de la Generalitat es va trobar amb el peu canviat. La imatge de Ventura Gassol al seu despatx, exhaust, o abatut, és el viu reflex de les circumstàncies dramàtiques que es visqueren els primers dies. Uns dies en què l'acció individual, la dels voluntaris, la de les persones amb un sentit de la cultura i el patrimoni esgarrifades davant d'algunes escenes, va suplir les deficiències de l'acció institucional.

Per evitar destruccions el govern va emetre un missatge radiat que anunciava el decomís de tots els edificis religiosos que, en vista dels esdeveniments, hem de dir que no fou escoltat. Tampoc no va donar el resultat que es pretenia la col·locació de cartells als edificis amb valor patrimonial que deien «Edifici apropiat per la Generalitat per al servei de les institu-

cions del poble»; els uns col·locaven el cartell per un costat i els altres el treien per l'altre.

Del 20 al 29 de juliol es va viure una etapa d'emergència en la qual des del 21 de juliol es va decidir de fixar un centre de recollida de béns artístics a la Casa dels Canonges. El 23 de juliol (DOGC, del 24 de juliol del 1936) es resolia crear un comitè local a cada poble, presidit per l'alcalde i sota la salvaguarda de les milícies ciutadanes; el mateix dia el Diari Oficial publicava un decret de protecció dels edificis i l'endemà (DOGC, 25-7-1936), un decret de decomís i confiscació dels objectes de valor científic i pedagògic.

Finalment, el 29 de juliol del 1936 i quan ja havien tornat tots els responsables del PHAC es va fer una reunió en la qual es decidí reduir les seccions a tres i encomanar la d'Arxius a Agustí Duran i Sanpere; la de Biblioteques a Jordi Rubió i Balaguer, i la de Monuments i Museus a Jeroni Martorell.

Les tres seccions erigides en Servei de Salvament del PHAC van començar a treballar acompanyades per l'acció legislativa del govern.

Fins ara no s'ha fet encara cap intent de sistematització dels noms de les persones que intervingueren en la salvaguarda del patrimoni; alguns per estricta competència del seu càrrec, d'altres per una acció impulsiva i voluntària, molts per un compromís polític i cívic conscients que la desgràcia de la destrucció comportava paradoxalment l'obertura d'una oportunitat. En el futur més immediat ens caldrà una base de dades i un repertori tan complet com sigui possible dels noms del salvament. A risc de fer-me pesat, reiteratiu i prolix, no em puc estar d'esmentar aquí l'un darrere l'altre els noms que tinc a mà. I soc perfectament conscient que justament per l'abundància i la diversitat de les reaccions, per l'extrema capil·laritat de les accions locals, per l'abundància de noves referències que es donen a conèixer cada dia, aquesta nòmina és merament indicativa i pateix, d'entrada, d'algun dèficit que només una acció sistemàtica per establir un repertori biogràfic pot compensar adequadament.⁶³

63 Podria ser alguna cosa com «Per un diccionari biogràfic dels salvament patrimonial, artístic, arqueològic i documental i dels equipaments culturals de Catalunya».

CATALUNYA

Ventura Gassol 1936/17-12-1936. Conseller de Cultura. Melcior Font, secretari; Miquel Joseph Mayol, funcionari, Josep Irla, sotssecretari.

Antoni M. Sbert, conseller de Cultura, 17-12-1936 / 5-5-1937, amb un període d'interinitat de Josep Tarradellas.

Carles Martí Feced, conseller de Cultura, 5-5-1937 / 29-6-1937.

Carles Pi Sunyer, 29-6-1937 / gener del 1939.

(Decret de 2-VI-1936, DOGC, 4-6-1936), Biblioteques: Jordi Rubió i Balaguer; Arxius: Agustí Duran i Sanpere; Museus: Joaquim Folch i Torres; Monuments: Jeroni Martorell; Excavacions: Pere Bosch-Gimpera.

Comissari general de Museus: Pere Coromines i Muntanya.

(29-7-1936) Servei de Salvament del Patrimoni: Arxius, Agustí Duran i Sanpere; Biblioteques: Jordi Rubió; Monuments i Patrimoni: Jeroni Martorell.

Comissaria General dels Museus Arqueològics de Catalunya: Pere Bosch Gimpera amb Josep de C. Serra Ràfols, Josep Colomines i Salvador Vilaseca. Responsables del dipòsit d'Olot: Joaquim Folch i Torres, Pere Bohigas i Tarragó, Joaquim Borralleras, Deogracias Civit i Manel Grau.

BARCELONA⁶⁴

Barcelona: les accions i els noms que hem donat referits a tot Catalunya van tenir un paper preponderant a l'àrea de Barcelona. No els esmentem aquí per evitar de ser redundants.

Monestir de Pedralbes: Josep Rocarol i Faura.

Col·leccions: Josep Gudiol i Ricart, Antoni Robert i Antoni Llopart, Marcó i Sarsanedas, Bardolet, Gispert, Coromines.

64 Una part important dels noms que intervingueren a Barcelona en els primers moments del salvament amb especificació d'algunes de les accions dutes a terme a: GRACIA, FRANCISCO; MUNILLA, Glòria (2011). *Salvem l'art. La protecció del patrimoni cultural català...*, op. cit., p. 60-61. Cal afegir que aquests autors en aquest llibre publiquen, a les p. 424-445, les relacions nominals dels funcionaris de les diferents seccions del PHAC amb especificació de l'antiguitat, del càrrec i si van ser objecte d'un expedient de depuració o no.

Fundació Bernat Metge i Col·lecció Cambó: Carles Riba.

Voluntaris: A. Planas Doria, Joaquim Renart, Gerard Carbonell, Josep Bar-dolet, Enric Moneny, Joan Mirambell, Josep Pons, Jaume Duran, Antoni Robert, J. Vila Sirvent, Antoni Llopart, Emili Store, Ferran Bolet, Santiago Meléndez, Eduardo Meléndez, J. Sala Bassols, J. Pitarque, J. M. Balcells, Jacinto Goday, J. Canals, Frederic Marés, Carmel Davalillo, Rubió, Borralleras, Andreu Artís, Francesc Xavier Argüelles, Jaume Vicens Vives, Candel, Galisteo.

Monestir de Montserrat: Joan Soler i Pla, Joan Puig i Ferrater i Robert Gerhard Ottenwaelder.

Vic: Josep Ramon Rialet, Josep Gudiol i Ricart, Josep M Font i Rius.

La Garriga: Esteve Oliveras.

Manresa:⁶⁵ Lluís Robiralta i Garriga, Josep Torra Pujol, Joan Simon, Josep Flor de Lis, Pere Armengou, Valentí Santamaria, Joaquim Cornet, Artur Duocastella, Josep Colomines i Roca, Jaume Calveres, J. M. Rosal i d'Argullol. Lluís Robiralta a l'«Ofrena» de les seves memòries fa una relació més llarga de noms que inclou els membres del Centre Excursionista Montserrat de Manresa, els companys d'excursions i esquíades i els companys del Museu.

Moià: Joan Estevanell.⁶⁶

Sabadell: Joan Sallarés Castells.

Terrassa: Josep Rigol.

Granollers: Esteve Velilla Miralpeix, Miquel Montagud pels seus càrrecs en el Museu Arxiu de Granollers i Josep Maria Ruera, Vicent Albarrach, Francesc Serra, Salvador Mas i Salvador Llobet.⁶⁷

65 Sobre Manresa cal seguir el fil de les memòries de Lluís Robiralta i Garriga, que ja hem esmentat, i els treballs de ALOY I BOSCH, Joaquim (1984). «El salvament de la Seu, l'any 1936». A: *Miscel·lània d'estudis Bagençs*, 3, Manresa, p. i «L'enderrocament de les esglésies. Les obres públiques» i «El salvament de la Seu». A: ALOY, Joaquim; GASOL, Pere; SARDANS, Jordi (1992). *Història gràfica de Manresa. La Guerra Civil, 1936-1939*. Manresa: Edicions selectes.

66 CLARÀ I ARISA, Jaume; FONT SENTIAS, Josep (2010). *Vida quotidiana i salvació del patrimoni a la rereguarda. Dietari de Joan Estevanell, Moià, 1936-1940*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya.

67 OCIO CASAMARTINA, Patxi (2013). «El patrimoni artístic del Vallès durant la Guerra Civil». Fundació Bosch i Cradellach, i *Art i patrimoni. Sabadell, 1936-1942*. Treball de final de màster de la Universitat Autònoma de Barcelona; CANTARELL, Cinta (2016). «El patrimoni

Mataró: Rafael Estrany, Marià Ribas.⁶⁸

Sant Andreu de Llavaneres: Lluís Masriera i Rosés.

Sitges: Antoni Hill Canyameres.

Vilanova i la Geltrú: Joan Ventosa i Roig.

TARRAGONA⁶⁹

Tarragona: Lluís Mestres i Capdevila, Ignasi Mallol Casanovas, Joan Rebull, Pere Batlle Huguet, Josep M. Alumà Sanabres, Josep Recasens i Tuset, Salvador Vilaseca, Victòria Serrés.

Tarragona, comissió municipal: Joaquim Fort i Gibert (alcalde), Estanislau Salvador i Fortuny, Ignasi Mallol, Joan Rebull, Bartomeu Darder i Montserrat Bertran.

Reus: Pere Rius.

La Selva del Camp: Joaquim Guitert.

Valls: Pau Mercadé.

Montblanc: Ismael Balanyà.

Tortosa: Joan Cid Mulet.⁷⁰

històric i arquitectònic de Granollers (1936-1975)», ponència al Centre d'Estudis, Museu de Granollers; CANTARELL, Cinta (2016). «La Guerra Civil i la salvaguarda del patrimoni històric i artístic a Granollers». *Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, 20, p. 93-125.

68 *Art i guerra. Destrucció, espoli i salvaguarda del patrimoni durant la Guerra Civil. L'exemple de Mataró*. (Catàleg de l'exposició). Mataró: Institut Municipal d'Acció Cultural, 2010, en què es publiquen els dietaris de Rafael Estrany i Marià Ribas.

69 De manera general, per a la demarcació de Tarragona cal referir-se necessàriament a MASSÓ I CARBALLIDO, Jaume (2004). *Patrimoni en perill. Notes sobre la salvaguarda dels béns culturals durant la Guerra Civil i la postguerra (1936-1948)*. Reus: Edicions del Centre de Lectura, i «El patrimoni cultural català, cap al final de la Guerra Civil (1938-1939). A: *Jornades d'economia. Crisi econòmica i societat. L'impacte en el nostre territori*. Reus: Centre de lectura, p. 51-96, ampliació de l'aportació al volum *Barcelona 1938, Capital de tres governs. Vol. II Art, cultura i intel·lectuals*, editat per Laia Arañó i Vega. Barcelona: Fundació Carles Pi Sunyer, 2010, p. 39-80

70 CID I MULET, Joan (2001). *La Guerra Civil i la revolució a Tortosa (1936-1939)*. Pròleg de Ramon Miravall. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; MASSIP, JESÚS (2003). *El tresor de la Catedral de Tortosa i la Guerra Civil de 1936*. Pròleg de Miquel Batllori. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Poblet: Eduard Toda,⁷¹ comissari (DOGC, 14-8-1936), Manuel Herrera i Ges. Santes Creus: Pere Lloret, comissari (DOGC, 14-8-1936), Joaquim Guitert i Fontané.

GIRONA⁷²

Girona, Miquel Santaló, Joan Subias, Francesc Riuró, Joan Turon, Pau Planas, Eduard Fiol, Emili Blanch, Pere Vallmajor, Carles de Palol, Josep Pujol Albanel·l,⁷³ Antònia Adroher i Pascual i Josep M. Dalmau Casademont, aquests tres darrers en representació successivament de l'Ajuntament de Girona.

Girona, Arxius. Casa Falló: Elies Serra Ràfols.

Blanes: Josep Roig i Raventós.

Ripoll: Joan Soler i Pla, Francesc Ordeig, Tomàs Raguer.

Puigcerdà: Joan Colom, Josep Bardolet.

LLEIDA⁷⁴

Lleida: Antoni Garcia Lamolla, Antoni Bergós i Massó, Enric Crous, Salvador Roca i Lletjós, Enric Arderiu i també esmentats per Berlabé «l'escultor Magriñà i el tallista Borràs».

Cervera: Frederic Gómez Gabernet.

La Seu d'Urgell: Alexandre Galí, Enric Canturri.

Tàrrrega: Magí Serés i Roca.

71 GONZALVO I BOU, Gener (2005). *Eduard Toda i Güell (1855-1941) i el salvament del monestir de Poblet, a través del seu epistolari*. Pròleg de Jaume Massó i Carballido. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

72 NADAL I FARRERAS, Joaquim; DOMÈNECH I CASADEVALL, Gemma (2015). *Patrimoni i Guerra. Girona, 1936-1940*. Girona: Ajuntament de Girona.

73 NADAL I FARRERAS, Joaquim (2016). «La revolució de la màquina d'escriure. Notes sobre la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic (1936-1938)». *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXVII, p. 207-234.

74 BERLABÉ JOVÉ, Carmen (2017). «La protecció del patrimoni a les terres de Lleida durant la Guerra Civil espanyola». A: VELASCO, Alberto; SUREDA, Marc (ed.). *La salvaguarda del patrimoni religiós català durant la Guerra Civil espanyola*. III Jornades Museus i Patrimoni de l'Església a Catalunya. Girona: Museu d'Art - Generalitat de Catalunya - Bisbat de Girona - Diputació de Girona, p. 148-161, a part del seu article del 1993, amb Francesc Fité, i de la seva tesi doctoral sobre el Museu Diocesà del 2009.

6. La recuperació de la iniciativa: el desplegament legislatiu i organitzatiu (31-7-1936 a 29-6-1937)

El caos dels primers dies es va anar superant de manera gradual i l'acció simultània dels representants de l'Administració, la legislació d'urgència i l'acció dels voluntaris, com hem comentat, va anar creant un clima de rebuig de la destrucció i d'intents reiterats de frenar el desastre. Com veurem, les noves circumstàncies revolucionàries que en molts aspectes plantejaren dificultats serioses, en d'altres aplanaren el camí. La nova situació feia més fàcil desplegar una política de confiscacions, decomisos, expropiacions i concentracions. La secularització dels edificis religiosos que es podien salvar intentava substituir les velles funcions de caràcter litúrgic per noves funcions de caire cultural i així s'arribava a la protecció per la via de la destinació a grans equipaments culturals o simplement dipòsits d'obres d'art i de documentació, o en alguns casos la definició d'uns nous «Museus del Poble». Tot plegat acabaria responnent a una voluntat de sistematització, catalogació i inventari de tots els fons salvats i/o recollits, d'acord amb una idea global, a un projecte cultural. Una nova arquitectura institucional (autèntiques infraestructures d'estat en la línia de les que havia començat la Mancomunitat), en un edifici jerarquitzat on a dalt de tot hi havia la Biblioteca Nacional de Catalunya, l'Arxiu General de Catalunya i el Museu (nacional) d'Art de Catalunya. Tres grans centres de referència i una xarxa territorialitzada.

És el que diu Maria Campillo a la presentació del llibre de Clara Estrada sobre el Servei del PHAC: «És el resultat d'un esforç d'articulació complex i molt seriós, absolutament conscient de la importància, nacional, social i civil d'allò que té entre mans».⁷⁵

En molts casos podríem afegir-hi que d'acord amb el testimoni de Josep Gudiol el model de la Revolució Francesa, amb salvaguarda dels béns i la seva incorporació al patrimoni de l'Estat, servia d'argument per frenar els excessos destructius amb l'argument que si se salvaven es podrien dedicar a noves funcions de caràcter cívic col·lectiu.

75 ESTRADA, Clara (2007). *El Servei del PHAC. La tasca d'Agustí Duran i Sanpere durant la República i la guerra (1931-1939)*. Barcelona:, Ploion editors. El text en la presentació de Maria Campillo a la p. 11.

Totes aquestes mesures estaven emparades per un entramat de nova legislació i normativa que el Diari Oficial anava desplegant reactivament. Si fa un moment, tot apuntant una llista de noms, hem intentat establir una primera nòmina molt provisional dels diferents artífexs del salvament i hem advocat per un «diccionari biogràfic del salvament», ara hem d'insistir en la necessitat d'un «repertori sistemàtic de legislació i normativa del salvament». En realitat, l'única manera de seguir el fil dels esdeveniments hauria de ser una mena de taula de doble entrada amb la cronologia de l'acció del govern i, al costat, la cronologia i la geografia dels episodis coneguts a tot el territori de Catalunya d'accions destructives o d'accions de salvament.

Passada la situació d'emergència i de retrobament dels responsables de les seccions del PHAC per organitzar-se, el dia 31 de juliol del 1936 un decret signat per Companys i Gassol tractava de posar ordre i suprimir tota mena de delegacions i posar tota la responsabilitat a les tres seccions operatives que hem esmentat. Davant dels desordres sovintejats i de les tensions entre els comitès i els salvadors derivades justament de les accions de salvament que sovint els comitès posaven sota sospita, el 30 de juliol del 1936 (DOGC. 1-8-1936) es publicava un decret de dissolució de la Junta de Museus de Barcelona i la creació simultània de la Comissaria General de Museus, amb Pere Coromines i Muntanya com a comissari.

El procés de reordenació prosseguia i el 2 d'agost el DOGC publicava un decret de dissolució del Museu d'Arqueologia i la creació de la Comissaria General dels Museus Arqueològics de Catalunya, que es va encomanar a Pere Bosch-Gimpera. El 4-8-1936 un decret ordenava l'ocupació del monestir de Pedralbes amb la doble motivació de preservar-lo i de dedicar-lo a futur dipòsit de béns artístics i documentals.

Per insistir en la línia de la protecció a través de la transformació en patrimoni públic, el DOGC del 7-8-1936 publicava el Decret de confiscació dels béns de l'Església i de les congregacions religioses, i uns dies més tard (DOGC, 11-8-1936) es disposava la incorporació de totes les col·leccions particulars.

D'altra banda, per un nou decret (DOGC, 22-8-1936) la Comissaria General de Museus establia delegacions de funcions als municipis per tal

de crear focus locals de salvament i establir, així, els encarregats de fer-se'n càrrec establint un pont entre els ajuntaments, les milícies i la Comissaria.

Així mateix, per no deixar cap edifici fora de control, en la mesura que fos possible, una Ordre establia (DOGC, 19-9-1936) també la confiscació de santuaris i ermites, mentre que el 14 d'octubre del 1936 s'ordenava la protecció legal dels edificis religiosos i civils en un intent de frenar la dinàmica iniciada pels comitès d'enderrocaments diversos fixant que «no es podia enderrocar cap obra d'arquitectura civil i religiosa, anterior a la segona meitat dels segle XIX, sense autorització del conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya».

La primera etapa de les concentracions va mantenir encara un cert grau de dispersió, fruit de la necessitat de la conjuntura, i d'un temor encara remot de l'arribada a terres catalanes del front de la guerra, un cop dominada la revolta. Així, en el terreny dels monuments, els punts inicials de concentració foren Badalona, Caldes de Montbui, Canet de Mar, Cervera, Figueres, Girona, Granollers, Igualada, la Garriga, Lleida, Manlleu, Manresa, Martorell, Mataró, Montblanc, Olot, Peralada, Poblet, Reus, Ripoll, Rubí, Sabadell, Sant Benet de Bages, Santes Creus, Sitges, Solsona, Tarragona, Tortosa, Valls, Vic, Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú i Vilassar.⁷⁶

Una operació semblant es va desplegar per iniciativa d'Agustí Duran i Sanpere al voltant dels arxius amb dipòsits de concentració i protecció a Poblet i a Viladrau, i també amb caràcter més territorial a Lleida (Arxiu Històric a l'antic Hospital de Santa Maria), Tortosa, Cervera (Arxiu Històric), Manresa (Santa Cova), Reus, Tarragona, Vic (Palau Episcopal), Girona (Palau Episcopal - Casa Falló) i Ripoll. Un cas a part és el dels arxius de Barcelona, que van seguir, els que es van moure, un itinerari de concentració primer a la Casa de l'Ardiaca i dues cases més que formaven part de l'antiga Casa del Retir de l'Esperança, també a l'antic Palau Episcopal, que va ser pensat com

76 Segons MARTORELL, Jeroni. «Memoria del Servicio de Monumentos Históricos y de Protección del Patrimonio Artístico Nacional, 1939», AHCB, II, 2562, citat per FONT SENTIES, Josep (2010). «La salvaguarda del patrimoni cultural català durant la Guerra Civil». A: CLARÀ I ARISA, Jaume; FONT SENTIES, Josep. *Vida quotidiana i salvació del patrimoni a la rereguarda. Dietari de Joan Estevanell, Moià, 1936, 1940*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya p. 50-51.

a seu de l'Arxiu General de Catalunya, fins que la precarietat d'aquests llocs massa cèntrics va fer moure els fons primer cap al monestir de Pedralbes i més tard ja cap a Viladrau, amb tots els altres que se suposava que corrien perill i que s'hi va arribar a temps.⁷⁷

Però ben aviat es van prendre mesures complementàries per allunyar les obres d'art dels nuclis habitats importants i situar-les en dipòsits en localitzacions més remotes i aparentment més segures. Seguint aquest criteri, del 7 d'octubre del 1936 fins al mes de desembre del mateix any es va fer una operació de trasllat laboriosíssima dels fons del Museu d'Art de Catalunya a l'església de Sant Esteve d'Olot.⁷⁸

Mercè Vidal Jansa que ha estudiat el viatge a Olot va fixar de manera sintètica, però molt completa, l'abast de l'operació de trasllat: «Olot, doncs, s'havia convertit en un nucli importantíssim. Les col·leccions de pintura i escultura romànica, gòtica —dels Museus i de propietat privada, conjunt gairebé únic—; les de teixits i brodats —nucli que ocupava el tercer lloc en importància a Europa—; les d'orfebreria i joieria —d'esglésies, del Tresor de la Catedral de Barcelona—; les de numismàtica, ceràmica —sèries completíssimes des del segle XIV al XVIII—; les de vidres catalans; les d'art extremo-orientals —col·lecció Mateu del Palau de Pedralbes, col·lecció Massana—; les de pintura renaixentista i barroca —fons del Museu i de col·leccions privades—; les de pintura i escultura contemporània; els milers i milers de dibuixos antics i moderns; de gravats antics, i la Biblioteca d'Art i Arqueologia, eren el valuós fons que hom havia aplegat i dipositat allà. La simple relació ens dóna idea d'allò cabdal que, potser sense molts saber-ho,

77 El marc de referència general que enllaça la República i la Guerra es pot trobar al llibret d'ESTRADA, Clara (2007). *El Servei del PHAC. La tasca d'Agustí Duran i Sanpere durant la República i la Guerra (1931-1939)*. Presentació de Maria Campillo. Barcelona: Ploion editors. Per la seva banda, ZAMORA I ESCALA, Jaume Enric (2000). «El salvament dels arxius catalans durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939)». *Lligall*, 16, p. 85-151, aborda amb amplitud els anys de la guerra i els trasllats successius.

78 VIDAL JANSA, Mercè (1994). «La salvaguarda del patrimoni artístic català durant la Guerra Civil espanyola». A: *Viatge a Olot*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona - Àmbit Serveis editorials, p. 11-22.

els vells murs de l'església de Sant Esteve emparaven, vulnerables, però, com tot en aquelles terribles circumstàncies bèl·liques».⁷⁹

A part del gran moviment de camions cap a Olot, hem d'assenyalar que en aquesta etapa es va produir un altre moviment de gran envergadura d'obres d'art: la sortida de les peces que havien de formar part de l'exposició d'art medieval català de París en dues expedicions el 27 de febrer i el 10 de març del 1937; aquesta exposició va durar al Jeu de Paume de les Tuilleries del 20 de març del 1937 al 20 de maig i va continuar després ampliada amb noves peces prop de París, al castell de Maisons Laffitte fins al final de la Guerra Civil. Disposem dels catàlegs amb les relacions d'obres exposades, de la relació extensa de les noves peces que es traslladaren del dipòsit d'Olot a Maisons Laffitte a final de maig del 1937 i també dels esquemes dibuixats per Joaquim Folch i Torres amb la disposició de les peces de les nou sales de Maisons Laffitte marcades amb blau les peces que ja eren a París i amb vermell les que s'havien de portar des d'Olot.⁸⁰

L'etapa posterior seria encara més moguda, forçada pels avatars de la guerra.

7. Els decrets de l'etapa Pi i Sunyer

Des de la segona meitat del 1937 i fins al final de la guerra es va fer càrrec de la Conselleria de Cultura Carles Pi Sunyer, un home amb una gran experiència jurídica i política. Aquesta etapa fou determinant en diversos aspectes i, especialment, per dues menes d'iniciatives: d'una banda, la creació dels Serveis de Cultura al Front, el Servei de Biblioteques al Front i el Bibliobús en un intent d'acompanyar els soldats des de la cultura i, de l'altra, les successives decisions que es van anar prenent per traslladar i concentrar

79 *Ibid.*, p. 17.

80 Diversos autors han tractat i bé de l'exposició de París: Mercè Vidal, Milagros Guardia, Francisco Gracia i Glòria Munilla, etc. També NADAL I FARRERAS, Joaquim; DOMÈNECH I CASADEVALL, Gemma (2015). *Patrimoni i guerra. Girona, 1936-1940*. Girona: Ajuntament de Girona, amb els nou esquemes reproduïts a tot color a les p. 77-85, el document de Joaquim Folch i Torres de 9 de novembre de 1936 signat a Olot amb la proposta de l'exposició, les peces i les gestions que publiquem a les p. 169-175 i el document de les peces, que, procedents del dipòsit d'Olot, van ser exposades al Castell de Maisons Laffitte, publicat a les pàgines 178-189.

els béns artístics en llocs cada cop més a prop de la frontera amb França i allunyant-los dels escenaris del front que després de la batalla de l'Ebre marcarien un ritme creixent d'aproximació a Barcelona i del risc dels bombardejos a les zones urbanes també cada cop més freqüents.

Jaume Massó i Carballido, que ha estudiat específicament aquest període, afirma que «els últims tretze mesos de la guerra a Catalunya van comportar, en tots els àmbits, un augment extraordinari de l'esforç per salvaguardar el nostre patrimoni cultural. La tasca que ja havia estat portada a terme, gairebé des dels moments inicials de la revolució provocada per la rebel·lió militar feixista, havia assolit una eficiència més que considerable gràcies al suport institucional i a l'activitat, la competència i el mèrit dels responsables tècnics i els seus col·laboradors».⁸¹

En canvi, per contrast, Josep Gudiol i Ricart emet un judici molt desfavorable que hem d'associar necessàriament a les circumstàncies en què el va formular durant la seva declaració en l'expedient de depuració que el franquisme li va obrir: «El cambio de consejeros de Cultura fue fatal para el Patrimonio Artístico. En el primer período Gassol tenía como secretario al señor Pont y éste hizo todo lo que pudo para ayudarnos. Esta ayuda fue nula o contraproducente con los consejeros Isbert [sic] y Pi Suñer que solo sabían hablar del Patrimonio Artístico cuando éste era útil para propaganda».⁸² La veritat és que Gudiol en l'al·legat es mostra també contrari als diversos moviments d'obres d'art que es van organitzar i que ell, i més endavant altres autors, considerarien moguts no pas per l'afany de salvament estricte, sinó per la voluntat d'exportar els béns a l'estranger amb finalitats, per alguns, dubtoses.

Al voltant d'aquests trasllats hi ha una qüestió controvertida: la insistència de Joaquim Folch i Torres des de París per tal que els dipòsits de Sant Esteve d'Olot fossin portats també a França, com s'acabava de fer amb una

81 MASSÓ I CARBALLIDO, Jaume (2014). «El patrimoni cultural català cap al final de la Guerra Civil, 1938-1939». A: *Jornades d'economia. Crisi econòmica i societat. L'impacte en el nostre territori*. Reus: Edicions del Centre de Lectura, p. 53-95.

82 GUDIOL RICART, Josep (1987). «En su defensa. La intervención de Josep Gudiol en el salvamento del patrimonio artístico durante la Guerra Civil». A: *Tres escritos de Josep M. Gudiol i Ricart*. Barcelona: Arturo Ramon y Manuel Barbié, p. 102.

segona tongada d'obres per tal d'ampliar a Maisons Laffitte el conjunt d'obres exposades. El fet és que en un informe de data 26 de juliol del 1937,⁸³ Folch es mostrava radicalment partidari de buidar directament Olot i d'ampliar els fons a l'estranger. La veritat, però, fou que no es va considerar l'opció que plantejava Folch i es van emprendre altres moviments amb caràcter intern en el mateix país.

Cal subratllar, però, que en els darrers mesos de la guerra la major part dels béns no es van moure de les masies on el govern de la Generalitat havia decidit de dipositar-los, que el govern de la Generalitat es va resistir fins al darrer moment a fer-los sortir d'Espanya, malgrat les pressions reiterades del govern de la República, i que finalment només en van sortir una petita part mentre la majoria seguiren a les masies de la serra de Salines-Bassegoda. No només això, sinó que en la darrera visita que Carles Pi Sunyer va fer a Can Descals, per acomiadar-se de les obres d'art i de Joan Subias, les instruccions eren de salvar-ho tot i lliurar-ho ordenadament a les forces ocupants.

El desplegament legislatiu

Un cop Carles Pi Sunyer es feu càrrec de la Conselleria, va desplegar una inusitada activitat legislativa orientada a dotar-se de l'estructura més adient per fer front a les seves responsabilitats. Així, el 26 de gener del 1938 (DOGC, 2-2-1938) es va emprendre la reestructuració de la Secció de Monuments Històrics sota la direcció de Jeroni Martorell i amb Joan Subias Galter i Josep Gudiol i Ricart per sota com a caps de negociat de segona. Un dia abans, el 25 de gener del 1938 (DOGC, 28-1-1938), amb caràcter més

83 «Un text inèdit de Joaquim Folch i Torres. Algunes dades de la proposta» a *Viatge a Olot*, Barcelona, Ajuntament-Àmbit, 1994, p. 23-29, en què es publica la transcripció de la «Nota al Comissari General de Museus de Catalunya relativa al salvament i guarda de les obres d'art reunides pel Museu d'Art de Catalunya i actualment dipositades a Olot», signada a Maison Laffitte el 26 de juliol del 1937. De manera complementària, cal tenir present el text sobre la «Gestión del director de los Museos de Arte de Barcelona durante el período 19 de julio de 1936 al 18 de septiembre de 1940», del mateix Folch, i que és el seu testimoni per tal de tractar de superar la depuració i la inhabilitació que se li estava aplicant. GUARDIA, Milagros (1993). «El patrimoni artístic català durant la Guerra Civil: un informe inèdit de J. Folch i Torres». *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, I, 1, p. 303-321.

sectorial, havia modificat la Secció d'Excavacions i Arqueologia del PHAC i havia definit el personal de què disposaria.

Més endavant, Pi Sunyer va voler desplegar la Llei de patrimoni del 1934 i el DOGC, de 23-2-1938, feia efectiva la creació de la Direcció General del PHAC, i la va encomanar a Francesc Viadiu i Vendrell, però aquest no va encaixar i va dimitir al cap de dos mesos.

El mateix 23 de febrer del 1938 (DOGC, 26-2-1938) una ordre prohibia, per evitar tota mena de riscos, l'exhibició d'obres d'art en considerar prioritària la tasca de «reunió, custòdia i protecció». En aquest mateix DOGC es van publicar dos decrets orientats a la creació dels patronats locals de la Comissió de Museus i del Servei d'Arxius, alhora que dins de la Comissaria de Museus que s'havia creat el 30 de juliol del 1936, es creava la Secció de Museus.

El DOGC, del 10-3-1938, va publicar la plantilla de la secció d'arxius, que havia fixat els seus dipòsits en llocs força segurs i principalment a Viladrau, com hem esmentat més amunt i com han precisat Jaume Enric Zamora Escalas i Clara Estrada Capmany.

El 16 de març del 1938 (DOGC, 23-3-1938) es nomenava Joan Subias Galter representant de la Secció de Museus a la Comissió de Serveis del PHAC i es nomenava Joaquim Borralleras membre del Patronat del Museu d'Art de Catalunya.

El 17 de març del 1938 es va incorporar al Registre de béns del patrimoni una llarga llista de béns patrimonials al PHAC.

Durant aquells dies Joan Subias Galter va deixar definitivament la Secció de Monuments i des de l'11 de maig del 1938 (DOGC, 13-5-1938) es va encarregar de la Secció de Museus després d'haver estat nomenat cap de negociat de primera.

Durant els mesos d'abril i maig del 1938 van iniciar-se els trasllats massius d'obres d'art, en gran manera, com a reacció davant dels bombardejos de l'aviació feixista sobre Barcelona. D'una banda i seguint la cronologia establerta per Jaume Massó i Carballido, el dia 9 d'abril del 1938 es disposava el trasllat de les peces més significatives del Museu Arqueològic de Tarragona (escultures, monedes, peces ibèriques de Tivissa i d'altres peces en bronze i ceràmica); el 5 de maig un segon document amplia els tras-

llats a Barcelona, i el mateix 5 de maig del 1938 un text refós de les dues expedicions servia per continuar el trasllat més al nord en el territori de la demarcació de Girona. També es van moure els béns custodiats a Reus i dels quals es va fer càrrec el Servei del PHAC en dos lliuraments dels dies 12 de juny i 9 de setembre del 1938.

D'una altra banda, a través de documents conservats a l'Arxiu Nacional de Catalunya, tenim detectats moviments d'obres d'art cap a les concentracions de Museus, des de Tarragona fins a Barcelona el 10 de gener del 1938 en lliuraments signats per Josep Bardolet i Pere Rius,⁸⁴ trasllats des de Manresa signats per Lluís Robiralta el dia 11 de maig del 1938⁸⁵ i trasllats des de Vic el 24 de maig del 1938 amb lliuraments signats per Josep Bardolet i el 24 de desembre del 1938.⁸⁶

Així mateix, a partir de maig del 1938 els dies 10, 11, 25, 26, 27, 28 i 29 de maig del 1938 i el 20 de juny d'acord amb els quadres publicats per Maria Teresa Guasch es van traslladar a Darnius, a Can Descals, amb tretze expedicions obres d'art de l'MNAC que eren a Olot.⁸⁷ Però els quadres de Maria Teresa Guasch es refereixen només a la pintura mural i ens cal encara documentar també tots els altres trasllats de béns del tresor artístic nacional que es mogueren, més endavant, en direcció a la frontera, tot i constatar que a Olot hi van romandre una bona colla d'obres d'art sota la tutela de Pere Bohigas i de Joaquim Borralleras.

De les diverses expedicions dutes a terme als mesos de maig i juny, a més de les que van anar a Can Descals, van anar a Agullana béns del Museu d'Arqueologia de Barcelona, les col·leccions arqueològiques de Tarragona i Girona, alguns béns de la catedral de Barcelona i alguns retaules medievals,

84 ANC I-I-T-7593. Imatge 18/36.

85 ANCI-I-T-7593. Imatges 22 i 23/36. Inventari dels objectes pertanyents al Patrimoni Històric i Artístic concentrats a la ciutat de Manresa que l'Ajuntament de la mateixa ciutat entrega per a la seva salvaguarda a la Generalitat en virtut de la disposició que, en data de 2 de maig corrent, cursà l'Honorable Senyor Conseller de Cultura.

86 ANC I-I-T-7593. Imatges 26, 27, 28, 29, 30, 31 i 32 /36 document de 7 fulls numerats i signats per Josep Bardolet a Vic el 24 de maig del 1938, i imatge 24/36 i 25/36 pel lliurament del 24 de desembre.

87 GUASCH, Maria Teresa (1999). «Cronologia del trasllat de la pintura mural durant la Guerra Civil, 1936-1939». *Bulletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 3, p. 165-170.

mentre que a Can Pol de Bescanó s'hi van dipositar els sarcòfags paleocristians de Tarragona i les col·leccions del Museu de Reus.

Més endavant, el 6 de desembre del 1938 Ramon Frontera va ordenar el trasllat definitiu de les obres d'art d'Olot al Mas Perxés d'Agullana, a Can Descals de Darnius, a Can Pol de Montfullà, al castell de Figueres i a la Vajol, mentre que els fons del Museu Marítim es van dipositar a Seva i algunes peces importants romangueren a Olot, com hem dit més amunt.

Hi ha també una relació que defineix «Sortides d'obres del dipòsit Descals, vers Agullana, Perxés», amb moviments els dies 3 de novembre del 1938, el 5 i el 6, i els dies 9, 10, 11, 23, i 26 de desembre del 1938.⁸⁸

Caldrà un dia posar totes les relacions disponibles una al costat de l'altra, interpretar-les i tractar de precisar tant com es pugui els fons que es van guardar en els diferents dipòsits de les terres de Girona fins que es va anar produint en aquesta part del territori de la República el final de la guerra. Hem esmentat les que tenim a mà, però no dubtem que n'hi pot haver més. Cal afegir que algunes d'aquestes relacions tenen només continguts numèrics referits a caixes i número d'objecte; d'altres, en canvi, precisen les peces, la procedència i la cronologia.

Les pressions del govern de la República s'accentuaven i el gener del 1939 es va crear a instàncies del ministre d'Hisenda una Comissió Mixta Estat-Generalitat en la qual, per part de la Generalitat, es nomenaren Ramon Frontera i Joan Subias, aquest darrer «en qualitat de cap efectiu del Servei de Museus de la Generalitat».

Mai no ha acabat de quedar del tot clar quines peces i quantes de la Generalitat van ser carregades en camions per ser dutes a Suïssa. Aquesta indefinició posa de manifest la necessitat imperiosa d'aplegar totes les relacions de béns del patrimoni artístic que es van manejar durant els mesos del final de la guerra a Catalunya i establir peça per peça quin va ser l'itinerari de cadascuna i delimitar, així, quines foren les que van romandre, majoritàriament, en els dipòsits pirinencs, i quines es van desplaçar.

La geografia del retorn hauria d'establir com i quan van anar tornant les peces de París, com i quan van anar tornant les peces de Suïssa i com i

88 ANC1-1-T-7593. Comissaria General de Museus. Imatge 21/36.

quan van anar tornant als llocs d'origen les peces que es trobaven disperses per diversos dipòsits del territori català.

Una bona part d'aquesta feina està feta amb caràcter local, però ens manca la sistematització general que ens ha de permetre fer-nos una idea més definitiva i precisa de la geografia del retorn i de les peces que es van perdre pel camí.

Conclusions

Per concloure, doncs, podem, d'una banda, afirmar que som ja molt lluny del desert d'informació i estudis que es podia detectar fins als darrers anys del franquisme. El tema ha crescut i ha assolit una autèntica dimensió historiogràfica. D'aquest estat de la qüestió, se'n desprèn la necessitat ja apuntada de confegir:

- Un diccionari biogràfic dels noms del salvament.
 - Un repertori de legislació i normativa adreçada al salvament del patrimoni.
 - Una cartografia dels diferents dipòsits i els trasllats successius.
 - Un inventari de la destrucció, cas per cas, i poble per poble, amb quadres i fotografies de comparació entre el patrimoni conegut abans de la guerra i el que es va salvar després.
 - Una relació de les obres recollides i concentrades amb especificació dels diferents dipòsits on es van situar.
 - Una relació exhaustiva de les darreres concentracions entre final del 1938 i gener del 1939.
 - Inventaris de les peces traslladades successivament a París.
 - Inventaris i llistes dels successius retorns de les peces, la seva devolució als propietaris i el seu destí final amb relació a la procedència.
- En resum, doncs, hi ha molta feina feta, però en queda molta per fer.